

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ**

КОВАЛЕНКО НАТАЛІЯ ДМИТРІВНА



УДК 811.161.2'06'28

**ФРАЗЕОЛОГІЯ В ДІАЛЕКТНОМУ МОВЛЕННІ:
АРЕАЛЬНЕ ВАРІЮВАННЯ І ФУНКЦІОНУВАННЯ**

Спеціальність 10.02.01 – українська мова

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора філологічних наук

Київ – 2021

Дисертація є рукописом.

Роботу виконано у відділі діалектології Інституту української мови НАН України.

Науковий консультант – доктор філологічних наук, професор
Гриценко Павло Юхимович,
Інститут української мови НАН України,
директор Інституту.

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор
Навальна Марина Іванівна,
Університет Григорія Сковороди в Переяславі,
професор кафедри документознавства та
методики навчання;

доктор філологічних наук, професор
Глуховцева Катерина Дмитрівна,
ДЗ «Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка» (м. Старобільськ),
завідувач кафедри української філології та
загального мовознавства;


доктор філологічних наук, доцент
Венжинович Наталія Федорівна,
ДВНЗ «Ужгородський національний
університет», завідувач кафедри
української мови.

Захист відбудеться 22 вересня 2021 року о 10 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.173.01 Інституту української мови НАН України за адресою: 01001, м. Київ, вул. Грушевського, 4.

Із дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, Інституту української мови НАН України (01001, м. Київ, вул. Грушевського, 4) та на офіційному сайті Інституту української мови НАН України (<https://iul-nasu.org.ua>).

Автореферат розіслано 21 серпня 2021 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради
кандидат філологічних наук



В. М. Фурса

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Для сучасної української діалектології актуальними є дослідження лексико-фразеологічного складу говірок, просторового варіювання фразеологічних одиниць (ФО), з'ясування взаємозв'язку діалектного та літературного фразеонімікону.

Дескриптивне, лінгвогеографічне та лексикографічне представлення українських говірок (АУМ, праці Ф. Т. Жилка, С. П. Бевзенка, Й. О. Дзензелівського, І. Г. Матвіяса, К. Ф. Германа, П. Ю. Гриценка, Г. Л. Аркушина, Г. І. Мартинової, К. Д. Глуховцевої та ін.) уможливають зіставний аналіз різних українських говорів, що є важливим у пізнанні формування діалектів і літературного стандарту, з'ясуванні особливостей національної мовної картини та її відтворення в народній мові, зокрема – у фразеології.

Фразеологія української мови зберігає багатоаспектну інформацію про народ, його звичаї, ідеали, розуміння законів буття та місця людини у світі. Можливості фразем представляти лінгвокультуру етносу, значення їхніх соціолінгвальних, ментальних і психологічних особливостей досліджували упродовж ХХ–ХХІ ст. В. І. Лавер, В. М. Мокієнко, Л. Г. Авксентьєв, М. Ф. Алефіренко, Л. Г. Скрипник, В. Я. Лящинська, А. Вежбицька, О. О. Селіванова, І. Я. Гнатюк, В. М. Телія, В. В. Жайворонок, Ю. Ф. Прадід, Н. Ф. Венжинович, В. Д. і Д. В. Ужченки та ін.

Актуальність дослідження фразеологічного складу українського діалектного мовлення зумовлена призначенням фразем як вторинних номінативних одиниць передавати визначальні національно-культурні риси мовомислення.

Грунтовне вивчення фразеологізмів спирається на пошук нових методик фіксування й систематизації фразеології говірок, з'ясування розбіжностей у поглядах учених на її обсяг, системність, принципи відбору до словника, дослідження ролі цих одиниць як знаків мови у зв'язних текстах усного мовлення. Розв'язання актуальних проблем ускладнене як природою ФО, так і взаємодією багатьох чинників у їх виникненні.

Фразеологізми українського діалектного мовлення стали об'єктом лінгвістичних досліджень останніх десятиліть, а емпіричну базу свідчень про цей рівень мови поповнюють матеріали статей, дисертацій та монографій. В українському мовознавстві укладено різні за обсягом словники фразеологізмів говірок, зокрема: лемківських (Я. В. Битківська, Г. Ф. Ступінська), західнополіських (Г. Л. Аркушин, З. С. Мацюк, П. П. Грищенко), середньополіських (Г. М. Доброльожа), східноpodільських (М. Т. Доленко), західноpodільських і південноволинських (Н. Д. Коваленко), волинських (Н. Г. Кірілкова), буковинських (Г. Т. Кузь, Н. О. Руснак, М. В. Скаб, Л. М. Томусяк), бойківських (М. Д. Матіїв), центральнослобожанських (О. С. Юрченко, Л. І. Ройзензон, С. І. Ройзензон, А. О. Івченко, А. А. Сагаровський), східнослобожанських і степових

(В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко), нижньонадніпрянських (В. А. Чабаненко). Лексикографічні праці засвідчують надзвичайно багатий фонд ФО, їхнє активне варіювання в ареальній проєкції, зокрема фразеологічних компонентів у складі фразеологізмів і поза їх межами; цінність таких матеріалів для лінгводіахронії безсумнівна.

У говірковому мовленні, як і в літературному стандарті, фразеологізми мають опорний компонент, який може по-різному продукувати виразність, виявлятися в часовому зіставленні з іншими говорами мови. У студіях останніх десятиріч спостережено, що слова-символи набувають нових відтінків значень, особливо коли йдеться про їхнє функціонування у ФО говірок, де семантика особливо тісно пов'язана із відтворенням картини світу інформанта.

Вивчення діалектної фразеології за окремими тематичними групами чи компонентним складом ФО з погляду виявлення мотивів номінації розкриває природу називання, з'ясовує передумови становлення й функціонування цих номінативних одиниць.

Повнота й достовірність інформації про фразеологізми та їхні структурні елементи забезпечують об'єктивне визначення не тільки побутування лексем і фразем як виразників ментальності етносу, а й розкривають особливості буття українських діалектів, їхнє варіювання.

Важливими напрямками вивчення структурно-семантичних характеристик і національно-культурної специфіки фразеологізмів у сучасних працях є дослідження діалектного складника компонентів, що усталилися у структурі фраземи або поширенні й за її межами; з'ясування метафоричного підґрунтя внутрішніх форм; етнолінгвістичні описи з орієнтацією на поширення в мовленні соціуму національно-культурних моделей.

Зауважимо, що відсутність об'єктивної картини фразеологічного фонду наріч, говорів та говірок є перешкодою для опису ФО різних територій у зіставному, структурно-типологічному та ареальному аспектах. Актуальною є потреба як у дослідженнях усього українського континууму, так і в описі складу та функціонування ФО у межах окремого говору.

Актуальність теми дисертаційної праці зумовлена тим, що для сучасної діалектології важливими і невідкладними є дослідження лексико-фразеологічного складу говірок, видів взаємозв'язку діалектної й літературної фразеології, збереження чи редукції говіркових рис ФО, їхньої стійкості на фразеологічному та лексичному рівнях. Утрата навіть невеликої кількості ФО зумовлює прогалини в описі національної фразеосистеми, територіальної параметризації, семантичної потужності фразеологізмів.

На особливу увагу заслуговує вживання фразеологізмів у текстах зв'язного діалектного мовлення, виявлення ареалів поширення ФО та їхніх компонентів.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Проблематика дослідження пов'язана з темами «Сучасні українські діалекти:

дескриптивний та лексикографічний аспекти вивчення» (номер державної реєстрації 0107U00093), «Українські діалекти в синхронії та діахронії» (0120U000186), над якими працюють співробітники відділу діалектології Інституту української мови НАН України. Тему докторської дисертації затвердила вчена рада Інституту української мови НАН України (протокол №11 від 09 грудня 2014 р.).

Мета дисертаційної праці – дослідити склад, семантику, ареальне варіювання, особливості функціонування ФО українських діалектів, відтворення мовної картини світу українців засобами традиційної народної фразеології.

Поставлена мета зумовила розв’язання таких **завдань**:

- сформувати репертуар фразеологізмів українського діалектного мовлення;
- обґрунтувати доцільність застосування методики автокоментування в дослідженні ФО;
- простежити варіювання формальної структури, семантики ФО у різних ареалах українського діалектного континууму, виявити тенденції його поділу за матеріалами фразеології;
- дослідити текстову поведінку ФО, реалізацію їхньої семантики;
- з’ясувати специфіку функціонування у складі фразем номінацій із різних тематичних груп, частоту їх уживання, діалектні варіанти, сполучуваність;
- простежити поширення ФО та їхніх компонентів в українському діалектному континуумі;
- проаналізувати національну символіку компонентів ФО.

Об’єкт дослідження – фразеологія сучасного українського діалектного мовлення.

Предмет дослідження – склад, семантика, ареальне варіювання та функціонування фразеологізмів в українських говірках.

Джерельна база дослідження – словники говорів української мови, регіональні фразеологічні словники, лінгвістичні атласи, збірки текстів зв’язного діалектного мовлення.

Методи дослідження. Матеріал опрацьовано за допомогою методів: *індуктивного* та *описово-аналітичного*, які використано для накопичення, систематизації та аналізу фактичного матеріалу; *структурного й семантичного* – для вивчення текстової інтеграції фразеологізмів; *зіставного* – для порівняння фразем та їхніх компонентів на міжговірковому рівні; *контекстуального аналізу* – для встановлення текстотвірних реалізацій трансформованих одиниць; *фразеологічної ідентифікації* – для інтерпретації фразеологічного значення. *Метод компонентного аналізу* застосовано для визначення діалектних компонентів, значення фразем, зумовленого впливом контекстного оточення, у вимірюванні рівня системних зв’язків.

Наукова новизна роботи полягає в комплексному дослідженні фразеологізмів усього українського діалектного континууму з увагою до складу

та просторового варіювання ФО, опрацюванні текстоцентричної методики дослідження ФО говірок, з'ясуванні ролі фразеології у формуванні й відтворенні мовної картини світу українців.

Теоретичне значення роботи полягає в поглибленні теорії фразеології діалектів, з'ясуванні специфіки функціонування ФО у живому говірковому мовленні, обґрунтуванні й перевірці на практиці прийомів текстозорієнтованого дослідження народної фразеології.

Запропонована та апробована методика автокоментування для записів та аналізу фразеологізмів говірок уможливить швидше та повніше наповнення емпіричної бази української мови.

Практична цінність дослідження. Теоретичні узагальнення дисертації ляжуть в основу нових праць з української фразеології – загальної й діалектної; можуть бути використані в лінгводидактиці, зокрема в курсах «Українська діалектологія», «Українська фразеологія», для розроблення спецкурсів, в укладанні загальноукраїнського фразеологічного словника українських народних говорів, для обґрунтування етимології фразем.

Особистий внесок здобувача полягає в системному, комплексному опрацюванні значних за обсягами зібрань діалектних текстів, фольклорно-етнографічних матеріалів, лексикографічних праць із лексики та фраземіки говорів української мови, у їх теоретичному осмисленні. У статтях, виконаних у співавторстві, дисертантці належить випрацювання концепції та основний аналіз матеріалу.

Апробація результатів дослідження. Основні теоретичні положення й одержані результати дослідження викладено в доповідях на *міжнародних і всеукраїнських наукових, науково-практичних конференціях, симпозіумах, пленумах, читаннях, круглих столах*: «Лемківський діалект у загальноукраїнському контексті» (м. Тернопіль, 2009), «Семантика мови і тексту» (м. Івано-Франківськ, 2009), «Гуцульський діалект: минуле і сучасність» (м. Коломия, 2010), «Слобожанська бесіда» (м. Луганськ / Старобільськ, 2010, 2011, 2016, 2017), «Північноукраїнське наріччя в історії української мови» (м. Житомир, 2010), «Українська лексикографія в загальнослов'янському контексті: теорія, практика, типологія» (м. Київ, 2011), «Діалектна мова: сучасний стан і перспективи дослідження» (м. Чернівці, 2011), «Динамічні процеси в лексиці та граматиці слов'янських мов» (м. Умань, 2011), «Мова, культура і соціум у гуманітарній парадигмі» (м. Кам'янець-Подільський, 2011, 2013, 2015, 2017, 2019), «Актуальні проблеми діалектології» (м. Львів, 2012, 2015), «ВОДА в славянської фразеології и пареміології» (м. Будапешт, Угорщина, 2013), «Україністика: вчора, сьогодні, завтра» (м. Познань, Польща, 2013, 2018), «Українська діалектна лексикографія на тлі лексикологічних студій» (м. Київ, 2013), «Україністика: традиції та сучасність» (м. Варшава, Польща, 2013), «Лексикографічний досвід Б. Д. Грінченка на загальнослов'янському тлі» (м. Київ, 2013), «Діалекти в синхронії та діахронії: загальнослов'янський контекст» (м. Київ, 2014), «Лінгвалізація світу» (м. Черкаси, 2014),

«Славистика и болгаристика сегодня: проблемы, идеи, пути развития» (м. Благоєвград, Болгарія, 2014), «Діалектний текст як джерело лінгвістичних студій» (м. Київ, 2015), «Об'єкт і суб'єкт гуманітарного пізнання» (м. Кам'янець-Подільський, 2015), «Походження й розвиток української мови та її говорів» (м. Житомир, 2015), «Формування джерельної бази сучасної української лексикографії» (м. Київ, 2015), «Трансформація діалектного континууму і проблеми лінгвоекології. До 30-річчя Чорнобильської трагедії» (м. Київ, 2016), «Ареалогія й ономастика» (м. Ужгород, 2016), «Соціально-гуманітарні науки та сучасні виклики» (м. Дніпро, 2017), «Актуальні проблеми філологічних наук: досвід науковців та освітян Польщі і України» (м. Люблін, Польща, 2017), «Лінгвостилістика ХХІ ст.: стан і перспективи» (м. Луцьк, 2017), «Діалектологія у структурі лінгвістичних знань» (м. Київ, 2018), «Фразеологія в лінгвокультурному просторі» (м. Кам'янець-Подільський, 2019), «Динамічні процеси в лексиці та граматиці слов'янських мов» (м. Умань, 2019), «Слов'янські діалекти в синхронії та діахронії» (м. Київ, 2019), «Діалектний часопростір. Світлої пам'яті Наталі Хобзей» (м. Київ, 2019), «Традиції Івана Огієнка у світлі вітчизняної науки» (м. Кам'янець-Подільський, 2019), «Słowiańska frazeologia gwarowa II» (м. Краків, Польща, 2019), «Мова та мовлення: лінгвокультурологічний, комунікативний та дидактичний аспекти» (м. Кам'янець-Подільський, 2019), щорічних звітних наукових конференціях викладачів, докторантів і аспірантів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (м. Кам'янець-Подільський, 2009–2020 рр.).

Публікації. Основний зміст дисертації викладено в 105 наукових працях, серед яких: індивідуальна монографія «Фразеологія в українському діалектному мовленні» (Кам'янець-Подільський, 2021. 404 с.), розділи у двох колективних монографіях, два словники «Слова з язика, як бджоли з вулика. Матеріали до словника народних порівнянь подільських і волинських говірок Хмельниччини» (Кам'янець-Подільський, 2011. 144 с.), «Фразеологічний словник подільських і суміжних говірок» (Кам'янець-Подільський, 2019), дві збірки діалектних текстів, 45 статей у фахових виданнях України, 20 із них – у наукових журналах, що входять до наукометричних баз даних; 11 – у закордонних. Решта публікацій – праці, що є додатковою апробацією дослідження.

Структура роботи. Дисертація складається з переліку умовних скорочень, вступу, 4 розділів, висновків, списку використаної наукової літератури (355 позицій), списку опрацьованих джерел та їх умовних скорочень (66 позицій). Загальний її обсяг становить 470 с., обсяг основного тексту – 394 с.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дисертації, сформульовано мету й завдання, визначено об'єкт і предмет студіювання, з'ясовано теоретичне та практичне значення роботи, її наукову новизну, окреслено

джерельну базу, методи дослідження, визначено особистий внесок авторки, подано відомості про апробацію результатів та структуру дисертаційної праці.

У першому розділі «**Фраземіка українських говірок: стан і проблеми досліджень**» схарактеризовано мовознавчі праці, присвячені вивченню фразеології діалектного мовлення та літературної мови, а також проаналізовано методи, прийоми та напрями сучасних досліджень. Зазначено, що фразеологічна система окремої говірки чи говору – це результат дії різних позамовних чинників, зокрема і взаємодії діалектів з літературною мовою.

Розуміння значення діалектного мовлення, його описів для вивчення історії української мови містять праці минулих століть, а також студії наших сучасників.

Ідеографічний опис фраземіки окремих українських говірок здійснено в теоретичних та дескриптивних дослідженнях М. Ф. Алефіренка, М. А. Грицака, М. Т. Демського, Ю. Ф. Прадіда та ін. Створення ідеографічної класифікаційної схеми фраземіки говірок уможливило використання даних у зіставних, ареальних та етимологічних дослідженнях української та інших слов'янських мов, з'ясування рівня інформативної достатності корпусу народної фразеології у вивченні світобачення українців, кодів образності, вербальних засобів виявлення емоцій, національного самоусвідомлення та самовираження.

Виявлення й аналіз лексичної варіантності у складі таких одиниць методом структурно-семантичного моделювання обґрунтував В. М. Мокієнко, а згодом апробували й удокладнили Т. Г. Грица, М. Я. Олійник та ін.

Зіставно-типологічний метод у дослідженні фразеологізмів (праці Н. Д. Бабич, В. І. Лавера, В. Д. Ужченка, Д. В. Ужченка, М. Б. Якіма та ін.) уможливив виявлення таких одиниць: 1) однакових за структурою та значенням; 2) однакових за компонентним складом, але різних за значенням; 3) у яких семантика, структура та компонентний склад збігаються.

Етапи етимологічного аналізу діалектної фразеології представлено у спеціальних студіях Й. О. Дзендзелівського, В. М. Мокієнко, А. О. Івченка, В. М. Мойсієнка та ін.

Лінгвістичні карти дають цінний і переконливий матеріал для вивчення багатьох аспектів територіальних діалектів. Лінгвогеографічний підхід до аналізу фразем використано у працях Й. О. Дзендзелівського, І. Г. Матвіяса, В. І. Лавера, Д. В. Ужченка.

Культурознавчий та етнолінгвістичний підходи до вивчення фразеології реалізовано у працях В. Д. Ужченка, Н. Ф. Венжинович, Н. В. Коновратської, О. Ф. Миголинець, Л. В. Мельник, М. Я. Олійник, Д. В. Ужченка, О. В. Шкуран та ін. Основними аспектами з'ясування структурно-семантичних характеристик у зв'язках із національно-культурною специфікою ФО у сучасних дослідженнях є аналіз діалектного складника компонентів, які усталилися в структурі фраземи або поширені й за її

межами; виявлення метафоричної основи внутрішніх форм ФО; етнолінгвістичні описи в орієнтації на усталені національно-культурні еталони у відповідному соціумі.

На сучасному етапі розвитку слов'янського мовознавства спостережено поширення досліджень, у яких поєднано досягнення семантики, соціолінгвістики, логіки до потрактування фразем як одиниць діалектного континууму, ураховано функціональні особливості, семантичну організацію, контекстуальні можливості одиниць.

Визначено, що очевидною є потреба створити сучасні методики фіксації та методології дослідження фразеологізмів говірок для докладного аналізу сучасного стану діалектного мовлення, уточнення територіальних класифікацій, з'ясування характеру міждіалектних контактів, відмежування загальномовного, інтердіалектного від вузьколокального.

З'ясовано, що бажаної інформативності аналізованих ФО можна досягти, застосувавши методику автокоментування, коли респондент коментує значення компонентів фразеологізму із затемненою семантикою. Така інформація є надзвичайно показовою, тому що вона стосується формальної структури, значення, а також ступеня яскравості конотативного складника ФО. Запропонована методика для записування й аналізу фразеологізмів говірок уможливорює якісне наповнення емпіричної бази української фразеології, удокладнює методику опису компонентного складу ФО з різних ареалів, установлення основних і периферійних їхніх рис та ареальних кореляцій.

Узагальнення здобутків ХХ ст. у вивченні народної фразеології переконує в особливій цінності словників живого мовлення відповідної доби як переконливих свідчень матеріального й духовного життя народу.

Зростає роль і значення нових досліджень ареалогії ФО, що відтворює диференціацію континууму за різними параметрами ФО (структура, семантика, мотивація).

Автокоментування як метод запису фразеологізмів та методика досліджень ареального мовлення має важливе значення в пізнанні не тільки народження ФО, а й її різноаспектного функціонування. У подільських і суміжних говірках апробовано таку методику збирання матеріалу, коли інформанти пояснювали значення запропонованих слів (компонентів фразем). Це уможливило визначення території поширення конкретної лексеми і фразеологізму із цим компонентом, зокрема виявлено слова, значення яких встановлено на підставі фразеологізму (напр.: *мацьок* – *ни^e з'найу / нак'лала 'мац'ка чи шо; хармани* – *то це таке^uго / сп'л'етн'і йа'к'іс' / пле^uтут харма'ни; може / шо ти пле^uтеи хар'мани*).

Більшість респондентів пояснюють значення запропонованого в експерименті слова і для уточнення семантичних відтінків наводять фразеологізми, напр.: *шушлавок* – *'мало зе^r'на на кача'н'і // п'і'шоў / ма'лій йак 'шушлавок; буча* – *б'йуц'а / 'кажут' от наб'ралос'а д'іу'чат 'купа і х'лопц'іу / і 'кажут' / сто'йала 'ц'іла 'буча ўже / 'каже^u порос'ходилис'а і*

билис'а; блуд – блуд / заблуди / блуд уче^нниус'а; кирна – н'іс / дивис' но йак кирну гне / гордуїе / зазнаїец'а.

В інших ситуаціях комунікативного контакту спостережено спершу покликання на фразеологізм, а далі – пояснення запропонованого слова, напр.: *сліни – кажут зал'аў сл'іни / ну це оч'і чи йак; стусан – це по^нлучиў стуса^нна / ну / коли х'тос' ў^дариў ти^{бе} кула^{ком}; скрута – кажут жи^вут ў ск^рут'і / коли жи^вут так б'ід^нен'ко; гемба – о на^дула ^гембу / ^губу.*

Інформативність як основна категорія в діалектному зв'язному мовленні виявляється в неочікуваному коментуванні семантики фразеологізму без пояснення значення запропонованого слова: *ляси – ^точе ^л'аси / ба^лакати; памороки – кажут ^помуроки ^при^биў / це йа^кас' ^ўт^рата св'і^домос'т'і чи шо; грань – че^р'вона йак ^гран' / ^жарко; джос – да^вати д^жосу / т'і^кати; чіп – за^с'іў йак ч'іп / не^хоче ^їти в'ід ^гос^тей; галас – з'д'і^н'али ^галас / се ба^лакайут ба^гато л'у^дей.*

Деякі носії говірки відразу згадують фразеологізм із запропонованим словом, тобто їм складно пояснити всі відтінки семантики в описовій формі, напр.: *тямка – от ти не^м ^майеш ^т'амки / ^ўчис'а виши^вати / а ти ^кажеш ^ши / шо не^м ^можеш ^т'амити / та^ко ^голку бе^ри / т'рохи запам'ятай і ^будеш ^знати; витр'ішки – це / зроби ^шос' там ^ўдома / н'і / бо йа на ^витр'ішки ^п'іду // а д'і^ўчата там на ве^с'іл'і чи ^ўк^луб'і / ^музыка ^грайе // куди їдеш? / на ^витр'ішки; шимко – ^шимко ^ў голо^в'і / не^посид'учий; хармани – ^кажи ме^н'і ни^е ^пли^ти ^хар^мани / се та^к'і не^би^лиц'і.*

Визначено, що результативнішими у формуванні емпіричної бази фразеології говірки чи групи говірок є автокоментарі значень слів-компонентів, а не записи, що базуються на доборі фразем за окресленим експлоратором значенням. Інформаторам складно пригадати ряд виразів, які вони знають, із запропонованим значенням, і значно легше в комунікативній ситуації згадати вирази із наперед заданим конкретним словом. Під час експедиції вдалося записати значну кількість фразеологізмів, озвучених на прохання прокоментувати деякі слова, напр.: *більмо – йак ^б'іл'мо на ^воц'і; шимелик – ^ў голо^в'і не^хва^тайе; лямка – кажут ^т'агне ^л'амку ^шос' ро^бити; клепка – це ^ў голо^в'і не^ма ^клепки ^кажут; бісики – ох ^кажи / так ^ў тебе в о^чах ^б'ісики ^скачут; гармидер – о з'д'і^н'али ^гар^миде^р ^кажи; дур – ^кажи то^б'і дур ^ў голо^в'і; клепка – шо ^ў тебе ^клепки не^ма ^ў голо^в'і.*

Автокоментування говірок їхніми носіями є цінним джерелом дослідження діалектів, а також у когнітивній лінгвістиці, психологічній та етнолінгвістиці. Ідеться не лише про поглиблене розуміння окремих структурних елементів говірок, зокрема значень, мотивів номінації лексем, а й про типи образних, асоціативних зв'язків між різними десигнатами, загалом про мовну (діалектну) картину світу (напр.: новий розвиток семантики лексеми *нахвататися* передає зворот *нахва^татис'а ^зайчик'іў – набратис'а ^іскор в'ід ^сварки* (електрозварювання); *бляскати – ма^йачити / не^м бл'аскаї ^пере^д о^чима / не^м набри^дай).*

Отже, застосування методики автокоментування, формування текстотеки зв'язного мовлення носіїв говірок є важливим джерелом розширення інформації про діалекти, мовну картину світу українців.

У другому розділі «**Інформаційна достатність емпіричної бази фразеології українських говірок**» з'ясовано, що для дослідження діалектного континууму актуальним є простеження динаміки складу, структури та семантики ФО, визначення причин змін, ролі позалінгвальних та власне мовних чинників. Цінними є свідчення джерел кінця ХІХ ст., що уможливають визначення території побутування фразеологізмів. Етнографічні та лексикографічні праці зберігають характерні для діалектної мови риси відповідного історичного часу, а тому є своєрідною мовною пам'яткою, у якій відображені живомовні процеси. Це дає змогу аналізувати динаміку говірок, виявляти основні та периферійні риси, окреслювати розвиток мовної системи загалом.

Для сучасних дослідників народного мовлення особливо цінні техніки збирання та фіксації говірок науковцями різного часу, їхні прийоми розв'язання проблем описової і порівняльної діалектології. Інтелектуальна спадщина вчених ХІХ–ХХ ст., сучасні студії переконують у тому, що важливим етапом вивчення еволюції мови є аналіз словників живого народного мовлення різного часу. У «Словарі української мови» за ред. Б. Грінченка біля фразем наведено вказівку території, звідки походить використана інформація, зокрема це 35 повітів (Бердичівський, Брацлавський, Житомирський, Миргородський, Ніжинський, Переяславський та ін.), біля деяких виразів зазначено губернію (Київська, Єкатеринославська, Подільська, Полтавська, Чернігівська, Тавричеська, Харківська, Херсонська), тобто фраземіка представлена зразками переважно південно-східного наріччя.

Збірка М. Номиса «Прислів'я, приказки, і таке інше» (15 тисяч одиниць із додаванням до більшості варіантів) так само цінна зазначенням місцевостей, де зафіксовано сталі вирази. Фразеологізми мають усі ознаки загальноукраїнського типу, проте у словниках зберігають виразні локальні риси.

З-поміж інших збірок початку ХХ ст. особливо вирізняються «Галицько-руські народні приповідки» І. Франка, де подано не лише власне фраземи та паремії, а й етимологічні коментарі до більшості з них, ретельну паспортизацію всього матеріалу.

Взірцем розуміння цінності українських діалектів, розмовної лексики, фразеології в дослідженні історії становлення та розвитку української літературної мови, наукового опрацювання живого народного мовлення є лексикографічні праці І. Огієнка «Український стилістичний словник» і «Словник слів, у літературній мові не вживаних». Автор глибоко усвідомлював важливість дослідження лексико-фразеологічного складу літературної мови, історії його формування, осмислення взаємозв'язку територіального та загальнонародного, а тому характер подання матеріалу у

словниках, добір лексем і фразем, спрямований на використання свідчень народного мовлення, дають змогу охопити не тільки тогочасну літературну мову, а й ураховувати свідчення територіального мовлення для історичної діалектології.

Ці джерела XIX–XX ст. не втратили своєї актуальності, уможливають аналіз структурних особливостей та географії лексем і фразем, дослідження розвитку говорів, визначення основних та периферійних діалектних рис у ретроспективі, зіставлення їх з іншими сучасними українськими та слов'янськими говорами, літературною мовою.

Унікальними є словники мовлення одного населеного пункту (М. П. Лесюк, Є. Д. Турчин, Ю. О. Піпаш, Б. К. Галас), особливо з розлогими текстовими ілюстраціями (М. І. Голянич), за якими можна вивчати не тільки всі мовні рівні говірки, а й спосіб народного мислення, засоби творення образності. Кожен словник діалектної лексики – важливе джерело не лише для пізнання семантики й географії мовних елементів, а й для з'ясування їхніх можливостей творити нові образні значення.

Сучасні діалектні словники укладені за двома типами: 1) вибіркові, у яких подано лише ті ФО, які відрізняються від загальноукраїнських (регіоналізмами, значеннями та ін.); 2) повні, де зафіксовано всі ФО, які побутують на певній території. Словники обох типів об'єднують інформацію про унікальні елементи етнокультури (побудови світу, життєвих пріоритетів, звичаїв та обрядів, традиційного побуту), є матеріалом для з'ясування закономірностей творення образності в народному мовленні.

Фразеологічній системі українського діалектного мовлення притаманні варіювання лексичних компонентів, збереження регіональних номінацій, фонетичних і граматичних рис говірок. Для діалектологів важливо подати всі варіанти структури фразеологізмів, наприклад, у словнику фразеології Чернівецьчини зафіксовано: *боса зупа (дзупа) 'бульйон', ловися (ловиси) (лапайся) (лапайси) плоту лайл. 'іди до біса', налякати (напудити) горобцем (воробцем) 'погрожувати комусь чимось не загрозливим', прийти до пам'яті (памняти, памнети) 1) 'повернутися до свідомості після непритомності, зомління'; 2) 'повернутися до спокійного, врівноваженого душевного стану; заспокоїтися'; 3) 'усвідомлювати що-небудь потрібне, виправляючи помилки'.*

У словниках зафіксовано, що ті самі вирази можуть належати до різних семантичних рядів через семантичні зрушення, які відбуваються в живому мовленні. Текстові ілюстрації до фразеологічних словників додають необхідні відомості для коментування, аналізу контекстуальних можливостей фразем, тому слугують надійним джерелом інформації про фразеологічний світ говірконосіїв.

Для синхронних і діахронних досліджень говіркової фразеології особливо цінними є лінгвістичні атласи – загальні (як атлас Й. О. Дзензелівського) та тематичні (як мисливської чи ентомологічної лексики): на лінгвістичних картах відтворено не лише мовні одиниці, їхні

структурні особливості, а й просторове співрозташування, що відкриває перспективу ареалогічної інтерпретації ФО.

Загалом обсяг і якість інформації про ФО українського діалектного простору такі, що дають змогу уявити ідеографію, склад української діалектної фразеології, формальне й семантичне варіювання, змоделювати багато елементів картини світу українців. Водночас наявна емпірична база відкриває перспективу її вибіркового поповнення (за окремими значеннями, фразеологічними моделями, елементами структури тощо).

У третьому розділі «Евристичний потенціал фразеологізмів для мовознавчих досліджень» розкрито інформаційні можливості фразеології усного говіркового мовлення як матеріалу для діахронного аналізу різних мовних рівнів. Відзначено особливу цінність ФО у збереженні в часі численних акцентних, фонетичних, граматичних і лексичних рис усного діалектного мовлення, відтак – у можливості використання такої інформації дослідниками українських говірок, історії мови та літературного стандарту в його взаємодії з народним мовленням. Окрім того, виникають нові можливості для глибшого розв'язання проблеми збереження говіркових явищ, що зникають чи навпаки – «утримуються» завдяки ФО.

Компоненти фразеологізмів можуть відбивати акцентуаційні особливості говірок, які стираються в мовленні поза межами ФО чи сталого виразу, мають інші вияви в літературному стандарті, напр., у подільських говірках: *тан'би носит' боханец' хл'іба* 'згорбитися від старості', *з'їв би боханец' хл'іба* 'дуже голодний' – літ. *буханець*; *на'дутис' а йак індик* 'чванитися, зазнаватися' – літ. *індик* та ін. Спостережено, що носії говірок можуть зберігати і фонетичну територіальну традицію в сталих виразах, напр.: у західноволинських говірках – *лупе'те зу'бе* 'сміятися', лемківських – *регота'ти са як кобы'ла*, подільських – *ўче'нитис' а йак ре'н'л'ах до шта'н'іў* 'докучати', *п'ід'ір'вати здо'роўл'а* 'захворіти', *серце обли'вайец' а кроўл'у* 'дуже хвилюватися, перейматися чимось', волинських – *ўб'ратис' а ў'н'ірл'а* 'заможно жити', *ўб'ратис' ў'н'ірл'ачко* 'дорости до відповідного стану'.

Загальновідомо, що фразеологізми говіркового мовлення найбільше увиразнюють регіоналізми, ужиті у складі часто однакових за семантикою одиниць. На відміну від тотожних ФО, більшість із яких зафіксовано в суміжних зонах, сталі вирази, що протиставляються регіоналізмом, побутують переважно в дистантних ареалах, напр.: у подільських говірках – *ло'пати в'іт с'м'іху*, бойківських – *пучити зо сміху*, лускати (ся) від сміху; буковинських – *шкірити кланци*, західноподільських – *зуби ш'к'ірити*, лемківських – *выжтыря'ти зубы*, південнокарпатських – *ушкірети зубек* 'дуже сміятися'.

Серед компонентів фразеологізмів найбільше виявлено регіоналізмів-іменників, які є міждіалектними лексичними відповідниками, напр.: у закарпатських говірках – *тучный, як кормник* (відгодований кабан), лемківських – *тучный як па'ця* 'товстий'; подільських – *робити йак о'сел*, лемківських – *робити як сомар* 'дуже дурний'; подільських – *на'дутис' а йак*

ін'д'ук / йе"н'дик / 'йендик, лемківських – *наду'ти са як пуля'к* ‘сердитися’; подільських – *тон'киї йак 'нитка*, лемківських – *сухий як цве'рка* (нитка) ‘дуже худий’ та ін.

Фраземи зберігають багато давніх граматичних форм, напр.: у сучасних текстах зв'язного мовлення з подільських говірок частим є закінчення *-ом* у формі орудного відмінка іменників чол. р. (*го'р'іти вог'н'ом* ‘сердитися’) на місці *-ойу* в орудному відмінку одн. іменників III відміни (*'п'іти за 'водом* ‘вчинити самогубство’; *б'і'да за б'і'дом 'ходить* ‘довгий час бідувати’; *'жити йак 'ї Бога за 'пазухом* ‘жити щасливо, заможно’) тощо; зафіксовано відповідники порівняльного сполучника *як* у закарпатських (*п'я'ний йаg моти'ка; ли'пнуд' до н'о'го, ги му'хи до ме'ду; позе'рат', ги те"л'а' на н'ов'і' воро'та; п'є, гі дуга'; х'одит', гі кіб'ї ко'руну мав на г'ол'ві; іде, ги кіб'ї му т'ан'ір на го'ло'в'і*) і гуцульських говірок (*сам, ек па'лец* ‘одинокий, дуже самотній’; *губи, ек бри'ф'ташка* (гаманець) ‘великі губи’; *розсипатися, ік сіль у воді* ‘зникнути, пропасти’; *убу'тися, гей медві'дь у я'годи* ‘надягнути невідповідне взуття’). Те, що на місці *як* діалектоносії вживають *ги*, засвідчує складна будова закарпатського сполучника *гибы*: *такы'ї, гибы на ті'мн'а в'пав*. На території Західного Поділля поширеним є сполучник *таньби*, вживаний зі значенням ‘так ніби’ (*хра'пит 'тан'би'воре"* ‘голосно хропіти’; *'тан'би во'ди 'ї морду наб'рати* ‘мовчати’). Діалектним варіантом до *як* є сполучник *шо* у волинських і суміжних подільських говірок (*сто'їати шо пен' би'з до'роги* ‘стояти непорушно’; *шо 'бул'ку на 'воду пус'кає* ‘услесливо говорити’). Структура компаративних виразів у різних діалектах виявилася ідентичною, а лексеми-регіоналізми не порушили єдності образу, що лежить в основі фразеологізму. Водночас виявлено розмаїття порівняльних сполучників та образне багатство ФО.

Зібраний матеріал засвідчив універсальні риси фразеовживання, численні випадки, коли мовна одиниця, що не виділяється особливим смисловим навантаженням у повсякденному мовленні, у живому спілкуванні, особливо у складі ФО, може перейти до розряду центральних. Це спостережено в момент, коли респондент посилює експресію, виділяючи ФО інтонаційно, тоном, висотою, темпом мовлення, які важливі в усній комунікації.

Системне дослідження фразем, їхніх компонентів на матеріалах текстів дало змогу простежити спільні явища в різних ареалах континууму, нерідко – і в міжмовному просторі, виявити нефіксовані раніше стійкі сполучення слів, риси стійкості різних діалектних явищ, констатувати відсутність очікуваних компонентів ФО в окремих ареалах.

У момент комунікації, коли до якоїсь інформації, повідомлення долучається співрозмовник, фразеологізм із периферійної зони (у плані функціональної ролі) може переходити до центральної, стає максимально навантаженим.

На основі текстів говіркового мовлення з усіх наріч української мови простежено схожість і відмінності у вживанні того самого фразеологізму, варіювання його семантики і прагматики, що пов'язано з локальними

особливостями сприйняття подій, явищ, різною шкалою оцінювання довкілля, тобто неоднаковою експресивністю. Семантика і прагматика висловлень мотивовані багатьма локальними проявами ментальності звичаїв, соціомовними чинниками, психологією сприйняття дійсності, усталеними місцевими моральними імперативами, що входять у концептуальну картину світу.

У говірковому мовленні діалектоносій є виразником етнічної свідомості, колективних знань; важливо, що в тексті нарративу чітко простежуємо індивідуальність мовця зі спектром відчуттів і почуттів, емоцій, особистого досвіду, оцінок.

У текстах-оповідях знаходимо фразеологізми, які характеризуються економністю й точністю, концентрують головну думку, і навпаки – можуть передавати уточнення, семантичні відтінки, потребують пояснень (напр., у західноподільській говірці – *п'от'ім дати йїсти / подо'й'іти / моло'ко при^eвести до п'ут'а / чи не^uре^uднати*; південноволинській – *та'кий ст'рогий / шо н'ат' муха на ўрок не^u проли'тит // було та'ке / шо биў л'і'н'ійкоюу*; буковинській – *а н'аш'і шо си мали / то ки'далисти / бо н'іме'ц' маў ст'релити нас // во'ни зби'райут то'ту йї'ду / йї'д'а / аж бан'ки с'а ви'лаз'ат' на л'оба*).

Удокладнення й конкретизація значення слова засобами фразеології спостережено, наприклад, коли йдеться про час (давно, зараз): у закарпатській говірці – *даўно ўто было / д'ітїно мо'яа / ко'лі шчиом была мал'а та п'нїт стїлоим б'їгала // ма'мка ми розка'зувала / што х'одїли попїўночи босорк'ан'і та пїжали л'ўди*; буковинській – *шч'е л'мо'яа л'мама с л'татом та спі'вала піс'ні та'кі / даўні / даўні д'ужи / се ўже на'верно л'може бде зо сто л'рокїў / йак во'ни спі'вали*.

У текстах характеризують переважно різні рівні вияву ознак гарний, худий, смачний та ін., коли до слова додають фразеологізм з емоційно-експресивним забарвленням: у буковинській говірці – *ко'ли л'данец скін'чиўси / л'парбок віў л'гїўку на л'місце і д'екуваў йї // то л'дужи л'файно л'було // л'було шо і поди'витися*; ўмер л'дужи л'рано / та'кий л'файний буў / йак нама'л'ований / л'мама ка'зала / шо він най'файний л'парубок буў ў си'лі; у західноволинській – *ї де не^u / ни во'зив // не'добре / ї сла'ба / ї вже л'ви'сохла // ш'кура ї'ко'с'т'і*; західноподільській – *ро'били ота'к'і ве'ли'чен'к'і пи'р'і'жечки і на па'тел'н'у / воб'жарили чи на во'л'їц'і чи ў л'жиров'і / то ўже йа'к'і були смач'нен'к'і / шо йазі'ка з'їш л'разом з л'ними*.

Носії говірок часто пояснюють сталі вирази обрядової сфери, розуміючи втрату деяких звичаєвих дійств, їх незнання молодшими поколіннями чи немісцевими співрозмовниками, напр.: у буковинській говірці – *три'мали л'піст // пи'ред Вили'кодним та'ки ўже л'того л'тижн'а то три дни та'ки ні'чо ни йїли / три'мали л'піст // л'постили*; південноволинській – *ж^{uu} на д'ругу не^uд'іл'у ўже ро'били ви'води'ни^e // ўже л'чере'з^c л'тиж^{uu}де'н' / то'у л'кажут ви'води'ни // то'у там де во'на / ку'ди во'на п'їшла ў не'в'іст'ки / л'робл'ат ви'води'ни^e / ше так л'само'у зби'райуц'а л'гос'т'і; були с'ватку'вали / і*

приносили на хриєстини ці / робили букетики с к'віт'ок / мачали ў го'р'ілку / билиє їх по' гу'бах і про'да'валиє т'і к'віт'ки / брали з'рош'і" за них // а ше на 'мило' ка'залиє / ди'тин'і на 'мило' / тоже да'валиє з'рош'і / на 'мило' ка'жут.

Уживання фразеологізмів може бути мотивоване різними соціомовними чинниками, психологією сприйняття навколишнього світу, моральними пріоритетами. В усних діалектних текстах сталі вирази, з одного боку, об'єднує функція посилення та виокремлення різних відтінків значення слів, а з іншого – вони здатні розширити або звузити його зміст. Поява нових значень відтінків переводить фразеологізм у позицію центру повідомлення, адже носій говірки намагається чіткіше й повніше передати співрозмовникові інформацію, найтонші емоції та стани, дошукуючи слова, вдалі ФО.

Фразеологізми в текстах народного мовлення зберігають чимало регіоналізмів, хоча семантико-структурні моделі мають загальноукраїнський тип, напр.: у західноподільських говірках – *а ту'во ли'ши / йа ли'шила / йа при'хожу / а хтос' ўкраў // Боже / йа так ви'риш'чила / жи Чорт'к'іў хо'диў / за'води'лам; шос' йо'му зро'билос'а у голо'в'і / 'С'ан'ко з Залуча; у південноволинській говірці – за'ходить 'н'іме"ц / йак в'ін ўже страш'ний // таки'вої Клим'ко во'катиї / а 'н'імці / то во'ни ве"лик'і бу'ли. Багато із зафіксованих ФО досі не відтворені в лексикографічних джерелах фраземами, напр.: 'голодувати' – *не" хо'м'іла йти за 'н'ого і не" п'ішла // зака'зала голо'доўку со'б'і на три дн'і і 'мама то'д'і поди'вилас'а шо так; 'забавлятися' – з'ратис'а 'тожи ни 'було чим / тий гл'ад'іли за'боту са'м'і со'б'і // то ми сиди'мо са'м'і ўвечир'і; 'швидко, абияк' – так 'перше" робили // робили // а те"пер ўс'о 'гала д'рала / там 'дивис'а 'лопло ўже / там по'сунуло'с'а / таї так во'но йе.**

Фразема в різних контекстуальних ситуаціях може мати інше значення, різну значеннєву, емотивну актуалізацію, напр., у волинських говірках: 'вибитися з нестатків, стати заможним' – *бо 'мамиєн 'бат'ко маў п'чоли / 'але йо'го роскур'кули'ли / 'вигнали йо'го с'хати / 'але 'пот'ім пома'лен'ко / йак то 'кажут / даў бог / п'ід'в'іўс'а на 'ноги / стаў зноў гос'подаром / зноў роз'в'іў пч'іл і так т'і п'чоли ве"дуц'а; 'підрости' – йа'ке ж те 'д'ецтво бу'ло // 'т'іки п'ід'в'іўс'а на 'ноги / т'реба бу'ло ко'рову 'пасти; західноподільських: 'видужати' – 'д'адови с'тало 'лекши і п'ішоў в'ін ў 'церкву // п'ін йак йо'го по'вид'іў / то 'дужи здиву'ваўси / шо в'ін п'ід'в'іўси на 'ноги / бо буў ўже йо'го 'виспов'ідаў.*

У проаналізованих текстах спостережено переважне вживання фразем порівняльного типу, так мовці намагаються образно передати певний стан, напр.: у подільських говірках – *са'найемо на 'пол'у де'небуд' п'ід 'дере"вом на 'земл'у ў'паде"м йак д'рова / і ўс'і позасип'л'али; ў кол'госп'і ро'била на 'пол'у / і лан'койу бу'ла і шо ти не" хоч / бо 'ваша 'банка пере"до'ва // а ти'пер ўже не" можу / ле"жу ўже йак та ко'била.*

Вигуківі фраземи виявлено в полі дружньої побутової комунікації, коли їх уживання справді актуалізоване, напр.: у західноподільській говірці – *лиш*

ди/тин'і с/поўнілос'і йа/ких два/нац'ім' /рок'іу / то/то ўже буў та/кіі пом'іч/ник п'ід /хатоў / шо **йа ти дам**; була смаш/на /каша / шио/но / не^н та/ке йак /зара // то^д/і /каша /була смаш/на / **шо де** / шио/н'ана; у південноволинській – хо/дила с ко/сойу / та/кіі буў ко/сар /**хот' куд**а. Зауважимо, що й у вигуківих виразах можна спостерегти мовні територіальні риси.

Спонтанність та лінійність усного мовлення є передумовами появи повторення в тексті як окремих лексем, так і цілісних фразеологізмів. Трапляються висловлення, де реципієнт не може дібрати потрібного засобу вербалізації думки, не може уникнути повторення, напр.: у подільській говірці – ко/ли були ізв'і/н'ен'іа по/про/силис'а / шо про/сти нам / **може Бог буў би про/стиў** / а так шо ж во/ни йед/но на д/ругого **ви^ну ск/лала** // **тайа на з/м'іа ви^ну ск/лала** / а тої на /ж'інку **склаў**. Повторювані фраземи можуть зазнавати варіювання компонентів, що не впливають на їхній зміст, напр.: у наддністрянській говірці – йак/шо /д'іўка була та/ка **при с/воїм ха/рактер'і** / а йа вам с/кажу / шо ко/лис' та/ке /було /дуже роспоў/с'уджене /йави^еше / шо /д'іўчи^ена /**мала св'іі ха/рактер** // і йак во/на ўзд/р'іла / шо не^н /хоче н'і /поле / н'і во/л'іу / бо не^н /буде с ним /ж/ити / йак ти/ц'нула з/верху руш/ник / а з/низу гар/буз; західноподільській – /д'іўчина п'іш/ла до /моста таї перетво/рилас'а на в'іўц'у // ко/ли во/ни по/бачили / їх **охо/пиў страх** // по/чаў **страх на/ходити** на ўс'о се^нло.

Іноді мовець уживає підряд два сталих вирази з однаковою семантикою, без ознак семантичної чи експресивної градації, що підтверджує мовленнєву вправність, напр.: у західноподільських говірках – /мама ста/ралас'а / шо/би ўс'і /д'іти були ўб/ран'і ў но/вому // ўс'о /шила нам зо с/татного / готу/вала ўс'о // ўби/рала **так йак /маіе /бути** / **йак Бог прика/заў** / бо то ўс'і йшли до /церкви; /мона шо хоч ку/пити за з/рош'і // /тата і /мама с /того с/в'іта не^н /купиш // ми з/нали / шо тре **в'ідатис'а /чесно і в'іночок но/сити** // та/кого н'іх/то не^н ро/биў йак ти/пер.

Поєднання кількох фразем також можливе в мовленнєвих ситуаціях, коли ці одиниці необхідні для потреб комунікації, напр.: у наддністрянській говірці – йі/йі нази/вали^е по/криткоў / то во/на ўже **со/б'і /м'ісц'е ў т'ім се^нл'і не^н могла знай/ти** // то те^нпер нази/вайут по /р'ізному / то /мама оди/начка / то ше шос' та/ке / а ко/лис' то не^н /було і/накшого с/пособу // та л'у/дина ўже /була **гет про/паишча** / ўже во/на се не^н **могла /дати /раду**; західнопоподільській – чоло/в'ік / **п'ішоў на тої св'іт** / **п'ішоў в остан'у пун'** / /л'уди с/ход'ац'і / т/реба йо/го про/вести.

Найвищий вияв гострих переживань (переважно негативних, зокрема пов'язаних із трагічними подіями) мовці передають із використанням фразеологізму, напр.: у волинській говірці – бом/били / та/ке /було /горе / не^н /**можна /нав'іт роска/зати** // ми оку/в'ірувалис' / до/йіхали до Чуд/нова; подільській – а /голод / /голод ў /сорок /с'ом'ім /роц'і **ни^е даї бог н'ікому ска/зати** / і **ни^е пока/зати і ни^е роска/зати** // /л'уди йшли з к/вартчко/ўйу /

хто / йак'шо мала дитину то давали чорпачок того / во'ди з ўгир'ком / ў кол'госп'і.

Виразна внутрішня форма, гіперболізація у фразеозначенні притаманні виразам із підсилювальною часткою **аж**, напр.: у подільських говірках – *ро'били ота'к'і ве'ли'чен'к'і ти'р'і'жечки і на па'тел'н'у / воб'жарили чи на вол'йці' чи ў 'жиров'і / то ўже йа'к'і були смач'нен'к'і / шо аж йазу'ка з'їш / разом з 'ними 'дуже смачно'; наддністрянських – 'але за'то та коўба'са та'ка / була / шо аж 'пал'чики оближеш; волинських – і ото зваримо пшо'на / пос'мачимо / і та'к'і кусочки не'ве'личк'і по'р'іже'м / і напи'хайе'м тойу / кашо'ю пшо'н'ано'ю / і вари'мо // то звалис'а кл'оцки / о / йі'мо / аж за вухами тр'їш'чит'.*

У сучасних діалектних текстах поширеним типом є ситуації вживання фразеологізму з наступним його структурним розшифруванням, поясненням наратором його значення, напр.: у наддністрянських говірках – *се з'начило шо 'живо ў 'Кас'і 'буде за'бава // а тим 'чисом паруп'ки ро'били 'гицл'і / здо'мали і хо'вали ф'ірт'ки; зас'ватайут 'д'ї'чину / і назна'чайут / ў нас ко'лис' **ро'били 'ку'лку // так називалос'е та'ке було с'ватан'е**; подільських – 'перше' були та'к'і ж'ін'ки / а те'пер со'с'іди // се та'к'і 'б'ідн'і ж'ін'ки // щоб могли йім шос' 'дати / шо ўже во'на при'ходе' / таї 'миє / з'найє / шо не' за спа'с'ібо / ну а да'вали 'хусточку / чи сп'ід'ничку; буковинських – а йак ру'мини 'билисти хто не' хт'ї'у 'читиси // те'перки 'кажут / не'ма на 'тебе ру'м'іна. Часто мовці пояснюють зацікавленому співбесідникові значення обрядових фразем, розуміючи втрату знань про обрядодійства, а відповідно й певних номінацій.*

Для конкретизування, уточнення значення лексеми, ужитої в наративі, оповідач нерідко використовує фразеологізм, напр.: у подільських говірках – *у се'л'і 'жила 'мама / доч'ка 'Ган'а / і коли во'на п'ідросла / во'на була не'ро'зумна / сла'ба на 'голову; наддністрянських – то 'була 'пара на'в'іки / в'ід по'ч'етку до к'ін'ц'е / а не' то шо 'зараз; заўж'ди шт'ригали / шо во'на голод'ранка / шо во'на 'гола 'боса при'їшла / н'ї'якого 'посагу не' при'несла. Протилежна ситуація, коли вживають фразеологізм, а далі лексеми з таким самим значенням, надаючи висловленню інтонації «стишення», завершеності перед довгою паузою, напр.: *і ро'би'ў і ўс'о / а смерт' при'їшла / таї заб'ра'ўс'а / таї не'ма // 'тато жи'ў таї хо'ц' т'роха бу'ў би по'ма'га'ў.**

Поширена в усному мовленні висхідна градація, уточнення значення лексеми наступним фразеологізмом, напр.: у подільських говірках – *йа полу'чайу так 'само т'риста рубл'ї'у / йак 'тайа шо н'і'г'де не' ро'била / на 'лавоці си'д'їла і йї' 'сонце не' напе'к'лос'а; б'їду'валиє ўс'і ми таї б'ї'дуйем до 'нин'і / б'ї'дуйем / н'ї'ц / но 'к'ін'ц'і не' с'ход'а'ц'а; хл'їб полу'чайе'ц'а уку'сний / 'добри'ї / випе'че'ни'ї хл'їб / йї'ж і 'хоче'ц'а.*

Для докладного вивчення говірок важливими будуть відомості про вживання регіоналізмів у складі фразем, напр.: у наддністрянській говірці – *таї ко'лис' / йак не' йє / було ба'гато 'л'уд'ам 'лекше було // ўже ўс'о / йшло на 'танче / ўже 'л'уди ўс'о 'мали; волинській – п'ри'їде / 'каже зда'ро'ў / шо / н'ї'ма? / не' вобзе'вайе'це / 'мушиш 'писок роспос'терти / забала'кати.*

Високий ступінь експресивності формує конотативна модальність, що породжена внутрішньою формою фразеологізму. Текст має пріоритетну цінність у шкалі інформативності, особливо, коли предметом дослідження є доміанти у способах вербалізації відчуттів та емоцій.

Проаналізований матеріал уможливив виділити такі варіанти вживання фразеологізмів у зв'язному мовленні: 1) слово – фразема; 2) фразема – слово; 3) дві і більше фразем. У текстах виявлено фразеологізми, які удокладнюють, уточнюють семантичні відтінки вжитих номенів, а особливо лексем із абстрактним значенням; економно і точно передають інформацію крізь призму емоцій; концентрують головну думку, але потребують пояснень семантики; можуть утворювати градаційну шкалу вияву ознак через використання кількох фразем в одному контексті.

Експресивність респондента пов'язана з різними видами оцінок та емоцій, що вимагає відповідної лексики, а також фразеологізмів, які здатні виражати інтенсивність ознаки.

Для дослідника актуальне розуміння моделі вербалізації позамовної дійсності, добору із широкого досвіду і розмаїття відчуттів того, що мовець наділяє символічною функцією, робить яскравим і емоційно виразним мовним знаком.

У четвертому розділі «Традиційна культура у дзеркалі фразеологізмів говірок» зазначено, що фразеологія української мови зберігає багатоаспектну та різнорівневу інформацію про українців, їхню культуру, звичаї та обряди, ідеали, розуміння законів буття і місця людини у світі. В основі творення фразеологізмів, як відомо, лежать спостереження над зовнішньою природою, тваринним світом, а найбільше – над побутом і поведінкою людини. Традиційним для слов'ян є образно-метафоричне відображення в мові й культурі зв'язку побуту людини з осмисленням себе в цьому світі, а звідси й розуміння законів побудови довкілля і всесвіту.

До найважливіших складників культури належать традиції етносу, пов'язані із системою господарювання людини в широкому значенні (що визначає спосіб життєдіяльності) та взаєминами між людьми. В усі часи найбільшою цінністю людини була її рідна оселя, тому важливого значення надавали простору помешкання та його елементам, а отже, ключовими словами багатьох ФО є назви хати та її деталей (двері, вікно, комин, піч, покуття), воріт (брами), тину, плоту тощо.

Чітко виявлено територіально марковані риси (здебільшого фонетичні та морфологічні) на підставі однакових фразеологізмів (пор.: лемківські – *же двєрі не втвóриш, кыбы шы єдєн пришов та двєрі не зáпреш* 'дуже тісно'; *же двєрі не втворити* 'дуже багато (про людей)'; *же єден бы ище пришол та двєрі не замкнеш* 'дуже багато (про людей)'; західнополіські – *поладиў бат'ко двєри* 'не зумів поладити, а зробив ще гірше'. Зауважено, що в українських говірках ФО із компонентом *двері* є чисельними, варіативними, широкковживаними; символічне значення творить кілька опозицій.

Лексема *пори́г*, як і *двері*, виконує функцію розмежування: це рубіж між чужим світом і світом домашнім, якщо йдеться про світське помешкання, чи рубіж між світом профаним і світом сакральним, якщо йдеться про храм; переступити поріг – означає прилучитися до іншого світу. Отже, перебувати в оселі – значить бути захищеним (у наддніпрянських говірках: *сміливий до порога* ‘боязкий’); за порогом – чужий і незнаний світ; інколи зв’язки з наступними кроками семантичної деривації ФО не проступають виразно, залишаються семантично затіненими, напр.: у східнословобожанських говірках *під порогом рости* ‘виховуватися без нагляду’. У давніх говірках Західного Полісся *ц’їлувати порог’і* ‘від’їжджати, прощаючись’, у нових східнословобожанських та степових говірках Донбасу *поцілувати поріг* – ‘спіткнутися об поріг’, ‘прийти невдало, коли немає господарів’ (пор. *поцілувати замок*). На зміну образності, експресії ФО має вплив комунікативна ситуація (коли, за яких обставин використовують такий мовний знак). Зазначено, що в досліджуваному фразеологічному полі чітко виявлено лінгвокультурне протиставлення «свій» – «чужий»: *свій (рідний) поріг* – ‘рідна оселя, добробут, захист’; *чужий поріг* – ‘бідність, поневіряння’ тощо. Найпоширенішим у діалектному просторі української мови є ФО *оббивати чужі пороги*, напр., у лемківських говірках – *оббивати чужі пороги* ‘просити милостиню, жебракувати’, ‘багато разів звертатися до когось, просити, доводити щось’; *оббивати чужі пороги* ‘жебрати’; а *рідний поріг* – ‘рідна (батьківська) хата’; у цих говірках вираз *чужий поріг* уживають також зі значенням ‘споруда’.

Семантика ‘бути посвареним і не приходити в хату’ виражена у фразеологізмі *не ступити й на поруг* західнополіської говірки. У говірках Житомирщини жадність людини висміюють сталим виразом *снігу з-під порога не дасть*, де більшої експресії досягнуто саме завдяки додатковим компонентам *з-під порога*. У текстах зв’язного мовлення сучасних подільських говірок виявлено фразеологізм *по’р’іг не^uре^uступити* ‘вийти (зайти)’, тільки в одному населеному пункті вжили вираз *с’тати за по’р’іг* зі значенням ‘зайти’. Зауважимо, що поповнення емпіричної бази фраземіки всіх українських говорів сприятиме уточненню багатьох значень ФО.

Антропоцентризм фразеологізмів досліджуваного поля підтверджує широкий спектр значень і варіантів, наприклад, незграбність людини може передаватися взагалі відсутністю порога і дверей: *як нема ні порога, ні дверей* ‘дурний’; *на порозі пада́ти* – ‘сильно втомитися; бути втомленим, виснаженим від тяжкої праці’; *не вспівати пороги змивати* за ким, ірон. або жарт. ‘про того, хто рідко в гості ходить (їздить)’; соціальна нерівність формулюється фраземою *високі пороги* в говірках Житомирщини з опорою на компонент *високі*. Наявність системних зв’язків на рівні фразеології (навіть у незначній кількості текстів) засвідчує багатство переосмислень національно маркованих і територіально специфічних ситуацій, побуту, вірувань та звичаїв (у подільських говірках – *‘жити йак у́ ‘Бога за две^u’рима, ‘жити йак у́ ‘Бога за ‘пазухойу (‘пазухойу, пазухом), ‘жити йак у́ ‘Бога за*

пле^лчима; ^лжити йак у Хри^ста за ^лпазухойу; у середньополіських – як у Бога за дверима / за пазухою / за плечима / за порогом). У цьому ряді компонент *поріг* – символ надійної охорони, захищеності від злих і ворожих сил.

Компонент *стіна* як найважливіший елемент конструкції хати, її основа, уживають у фразеологізмах, які слугують для номінації особливого ставлення до рідного дому як до простору, де є захист, підтримка і спокій, напр.: у гуцульських говірках – *дома і стіни гріють* ‘про переваги рідного дому’; у середньонадніпрянських – *дóма і с’т’іни помагáйут* ‘вдома все робити легше; хворий швидше вдома одужує’.

Непорушність стіни, її статичність, можливо, спричинили витворення фразеологізмів на позначення понять ‘нічого не робити; ледарювати, байдикувати’: у східноподільських говірках – *засу’нутись за сті’нку* ‘байдикувати’; фразеологізм західноподільських говірок *с’т’іну п’ітпи’рати* ‘ледарювати, нічого не робити’ доповнює ряд одиниць загальнослов’янської фразеосемантичної моделі ‘виконувати марну роботу’.

Навколишній світ за межами оселі в етносвідомості українців та інших слов’ян постає як ворожий, «чужий», невідомий, а отже, небезпечний. У свідомості етносу межа «свого» і «чужого» простору є антропо-предметним центром, а вербалізацію семантики фразеологізмів із компонентами *тин / пліт* виявлено у двох вимірах: виконувати якісь дії біля огорожі і виконувати дії з огорожею.

Найбільш уживаним із компонентом *ворота* є фразеологізм *витріщитися як баран на нові ворота*, що активно видозмінюється, зберігаючи давні говіркові риси, наповнюючись новими супровідними словами, напр.: у закарпатських говірках – *ни’кат’, йак бара’н на помал’о’вані ворота’; пóзе’рат’, йак тил’а’ на нóв’і’ воро’та; позе’рат’, ги те’л’а’ на нóв’і’ воро’та*; лемківських – *призерáти шя як тéля на нóвы (мальовáны) ворóта* ‘тупо, здивовано дивитися’, *позерати йак тел’а на новы ворота* ‘дивитися здивовано, розгублено, спантеличено, з повним нерозумінням’ (ще: обізнати, пізнати, пообзерати); гуцульських – *вітріщивсі, як те’льи на нові ворота*; наддністрянських – *вивалити воч’і, йак ба’ран на но’в’і во’рота*; подільських – *ди’ел’вити’с’а йак ба’ран на но’в’і во’рота* ‘розгубитися’, *в’итр’ішчи’ти’с’а йак ба’ран на но’в’і во’рота* ‘дивитися, широко відкривши очі’; західнополіських – *ві’рачивса, йак барáн на нувійя вурóта; д’івиц’а, йак барáн на нуві вурóта*; центральнополіських – *вилупився як баран на нові ворота, вилупився як коза на нові ворота*; середньонадніпрянських – *д’івиц’а йак барáн на нóв’і ворóта* ‘дивитися на щось дуже уважно’.

На широкому матеріалі спостережено лише одну фонетичну відмінність *ворóта* – *вурóта* (ареал західнополіських говірок), тоді як лексичні діалектизми-складники найбільше вживають у супровідних словах (*призерáти шя, вітріщивсі, обізнати, пізнати, пообзерати* та ін.), проте це не впливає на традиційну внутрішню структуру таких варіантів і значення ФО є цілком зрозумілим.

За такою моделлю (ідеографічна віднесеність → семантика ФО → локалізація / локальні варіанти → зв'язок із традиційною культурою) описано обрані для аналізу сегменти фразеологічної системи українського діалектного континууму. Звернуто увагу як на ФО із віднесеністю до матеріального світу, так і до понять абстрактних, оцінних категорій, наприклад, аналіз понять символіки марності роботи, її безрезультативності як об'єкт осмислення носіями говірок передано із використанням понять про реалії господарського призначення *сита*, *решета*, які мають дірки, тому вода в них не затримується, напр.: у бойківських говірках – *решетом* *воду* *мірити*; східноpodільських – *решетом* *воду* *міряти* ‘займатися марною роботою’; у говірках Житомирщини – *міряти* *воду* *решетом* ‘марна справа’, *набрати* *повне* *решето* *води* ‘безрезультатна справа’; розвиток образності народних фразеологізмів спостерігаємо на прикладах східнослобожанських говірок – *ловити* *решетом* *зірки* *у* *воді*, жарт. ‘робити безглузду, нікому не потрібну роботу’. Семантико-культурологічне наповнення фразеологізму може набувати нових відтінків, накладатися на інші фразеосемантичні поля, напр., у лемківських говірках значення ‘терпіти негаразди’, ‘бути бідним’ можуть реалізовуватися у фразеологізмах *як* *на* *решеті* *вода*, ‘погано жити’ – *мати* *шя* *як* *на* *решеті* *вода*.

Установлено, що саме назви предметів домашнього господарювання є невичерпним джерелом оприявлення культурно-національного світогляду особливо в народних фразеологізмах.

Загальноукраїнські та локальні фразеологізми репрезентують спільні ціннісні уявлення носіїв етносу та їхню здатність характеризувати, давати оцінку чомусь чи комусь через різноманітні компоненти. На окремих теренах української мови спостерігаємо специфіку метафоричних перенесень, акценти на конкретних ознаках (напр., через компонент *голка* актуалізовано значення ‘дуже худий (худа)’, ‘багатолюдно, тісно’, ‘сердита, зла, невдоволена людина’).

Серед фразеологізмів усіх українських діалектів, у складі яких є назви рослинного або тваринного світу, трапляються вирази і слова, що не відповідають загальнонаціональній нормі через діалектні фонетичні, морфологічні відмінності, проте це не впливає на усталену внутрішню структуру таких локальних варіантів, а значення ФО є зрозумілим, мотивація – прозорою.

Фразеологізми відіграють важливу роль у творенні мовної картини світу етносу, адже саме вони є виразниками шкали оцінності (позитивної чи негативної). Народні спостереження, що реалізовані у віруваннях, повір'ях і звичаях, вербалізовані в образній основі багатьох фразеологізмів. Спостережено, що у фразеологізмах українських говірок актуалізовано різні характеристики людини (розум, мовлення, зовнішність, поведінка, вчинки), а також абстрактні поняття (мало, багато, нічого), стани природи (тихо, безвітряно, ясно); підтверджено збіг структури та семантики одиниць, але збережено фонетичні, лексичні діалектизми, архаїзми.

Дефініції досліджуваних лексем ніяк не обмежують культурної конотації фразеологізмів із такими компонентами, що безпосередньо пов'язані зі світоглядом українського народу, наділенням елементів навколишнього світу символічними властивостями. Культурно-національна конотація семантики багатьох виразів пов'язана з рослинними реаліями, хоч ці назви відбивають не власне флору, а швидше зацікавленість людей у символічних властивостях елементів свого культурного середовища, що засвідчують фраземи говорів української мови.

На ґрунті метафоризованого переосмислення номінацій утворені народні фразеологізми, що засвідчують своєрідність народного мислення та світобачення, побудовані на національних світоглядних принципах.

Результати дослідження узагальнено у «**Висновках**», де зазначено, що одним із актуальних завдань сучасної лінгвістики є різноаспектні дослідження фразеологічного корпусу національної мови як мовних знаків, що здатні акумулювати знання про світ і правила життя в ньому, образно переосмислювати та вербалізувати емоції та почуття, поведінку, характеристики суспільно значущих реалій і водночас зберігати інформацію про локальні риси в мовленні та культурі, неповторність та варіативність номінацій у різних ареалах українського мовного континууму. Важливими є комплексні дослідження, у яких поєднано структурно-значеннєвий аналіз фразем, ураховано функціональні особливості та їхню семантичну організацію, контекстуальні можливості.

Із кінця ХІХ ст. й до сьогодні пошуки шляхів і методик запису фразеологізмів народного мовлення, їх систематизація, принципи тлумачення зумовили укладання різних за спрямуванням і призначенням лексикографічних праць, матеріали яких сприяють оновленню й поглибленню наукового пізнання законів мовотворення. Безсумнівно, що цінність таких матеріалів для діахронної і синхронної діалектології із часом відчутно зростає. Теоретичні студії, словники та атласи уможливили зіставний аналіз фразеологізмів говіркового мовлення як крок до з'ясування своєрідності, етимології та генези мовних явищ.

Аналіз фразеологізмів українських говорів, з'ясування процесів їх утворення та побутування, території поширення, причин варіювання, втрати активності чи активізації в мовокористуванні, їхньої ролі як знаків мови у зв'язних текстах усного мовлення, можливостей проектувати культурно-національні коди народу нерідко ускладнене суперечливою природою цих одиниць, взаємодією багатьох чинників, а також особливостями мотивацій ФО.

Бажана інформативність фіксування спектра вживань і значень фразеологізмів може бути досягнута завдяки використанню *методу автокоментування*, коли респондент коментує значення лексеми – компонента фразеологізму. Найбільш інформативним є спілкування, під час якого респонденти, пояснюючи чи коментуючи значення слів із «затемненою» семантикою, намагаються передати всі відтінки значень,

переконуючись, що їх правильно зрозуміли. Такі матеріали надзвичайно цінні тим, що стосуються не тільки формальної структури, значення та ступеня яскравості конотативного складника, семантики фразеологізмів, їхньої шкали за градацією, а й часових характеристик, підкреслюючи значення ‘давно’, ‘колись чули’, зазначаючи, що так ‘розказували старші люди’, ‘як була маленькою’ тощо.

Автокоментування в дослідженні ФО сприяє пізнанню їх формування, різноаспектного функціонування, визначення території поширення конкретної лексики і фразеологізму із цим компонентом. Дослідження проблеми про просторове функціонування фразеологізму та його компонентів уможливило виявлення ситуацій, коли носії говірок: 1) розуміють семантику лексики і вживають її у складі фразеологізму; 2) знають значення запропонованого слова, але не вживають із ним фразеологізмів; 3) використовують фразеологізми з компонентами, значення яких для них невідоме.

Незаперечною є теза дослідників (фольклористів, етнолінгвістів, мовознавців) про єдність духовного й матеріального у процесі формування й усталення ФО. З’ясовано, що діалектне мовлення постійно продукує закодовані у внутрішній формі фразеологізми, які не тільки утворені у відповідній культурі, часто «народжені» з культурними компонентами, а й зберігають узагальнене надслівне вираження елементів етнокультури (*‘шимко ў голо/в’і* ‘непосидючий’; *не в моді* кому ‘байдуже’ *тре’не^и*, *йак січка’рн’а* ‘говорити нерозбірливо’, *пйе, йак дуга*; *пйе, зі дуга* ‘про п’яницю’; *зби^eрати клеⁿ/ки* ‘почати думати’; *кач’ки гнати* ‘бути п’яним’ та ін.).

Зіставлення особливостей уживання фразеологізмів та їхніх компонентів за діалектними текстами і словниками, що відтворюють локальні особливості різних діалектних зон, виявило наявність у віддалених між собою діалектах: 1) однакових одиниць; 2) варіювання компонентів (як основних образних маніфестантів, так і інших складників); 3) різну семантику формально однакових фразеологізмів.

Найвищу структурну близькість виявляють фразеологізми в різних говорах, до складу яких входять компоненти, що не виявляють виразної локальної маркованості (як назви *вода, мак, грушка, сито, хата, ворота, вікно, двері* тощо). За відсутності виразних ареальних фонетичних чи морфологічних рис таких лексем спостережено відмінності значень фразеологізмів, появу різних відтінків значень або творення нових. У структурі таких стійких виразів регіональні мовні риси можуть мати інші компоненти, здебільшого дієслова (напр.: *хпáсти, вихáти, вопхати, гледáти, б’ратис’і, седéт’*), менше – прикметники (напр.: *зимний, яшний, мерзлий, расний, марний*), сполучник *як* (*‘таги, ‘тан’би, шо, г’і, ‘к’іби*). Спостережено, що фразеологізми, однакові на структурно-семантичному рівні в різних наріччях, часто введено до фразеологічного словника української літературної мови як нормативні.

У складі однакових за структурою та семантикою фразеологізмів особливо вирізняються фонетичні та морфологічні регіоналізми, напр.: *ка'чан* – *кочан*, *голова* – *гулува'*, *з н'іг* – *з нуг*, *восе^uлец'а* – *оселедця*, *жи^{el}л'етки* – *ж'іл'отки*, *мокрій* – *мо'кри*, *чо'тири* – *ш'тир'і*, *зійти'* – *зыйти*, *не^uчути* – *ни чуте*, *розумити шя* – *розумітися*. Регіональне вживання продемонстрували назви предметів побуту та господарювання (*цвях*, *голка*, *сито*), птахів (*півень*, *лелека*, *індик*), хоч у складі фразеологізмів зафіксовано найбільш поширені в ареалах номінації, напр.: у західнополіських говірках – *ан'дик*, *анди'гур*, *инди'гур*, *йан'дек*, *йан'де^uк*, *йан'де^uчка*, але у стійких сполученнях з цього ареалу – *на'пужаний йак ін'дик*, *йак ін'дик на'дутиї*, *зав'сиди на'дути йак г'інди'ки*, *на'дутиї йак ін'дук*; у лемківських говірках зафіксовано вживання лексеми *пуляк*, відповідно й у фразеологізмах – *носáтий як пуляк* ‘довгоносий’, *спустіти нус як пуляк* ‘бути пригніченим, впадати в розпач’.

У діалектному мовленні деякі лексеми збереглися лише у сталих виразах, їх не виявлено в позафраземному вживанні (*ходи'ти*, *йак се^uмбри'л'а* ‘блукати, ходити без певної мети по селах’; *'бити 'гандри* – ‘байдикувати, пустувати, гратися’; *грати в бетки* ‘Великодня гра крашанками; виграє той, у кого крашанка не поб'ється’).

У деяких говірках однакові за компонентним складом фразеологізми нерідко виявлено з різним значенням, напр.: *дуба дати* ‘замерзнути’, ‘померти’; *сушити зуби* ‘сміятися’, ‘голодувати’; *голова місце шукає* ‘дурний’, ‘хтось вплутується в небезпечну ситуацію’ та ін.

У фразеологізмах можуть бути актуалізовані різні ознаки чи особливості номінативних об'єктів, нерідко закодовано загальні ціннісні уявлення людини про довкілля, її здатність характеризувати, оцінювати через влучні зіставлення, порівняння з різноманітними десигнатами. У ФО із різних теренів актуальними для зіставлення, оцінок можуть бути не однакові образні маркери, об'єкти зіставлення, напр.: у східнополіських говірках – *вискочив, як Пилип (Марко, Сень, Кіндрат) з маку*; центральнополіських – *вискочив козак з маку* ‘зненацька втрутитися в чужу розмову’, *вискочив Панько з маку* ‘сказати щось несподівано або неадекватно’; в середньополіських – *тринди-ринди, з маком корж / коржі з маком* ‘про недоречну репліку чи намагання різко змінити тему розмови’; волинських – *чорний мак сіять* ‘говорити про когось погане, пліткувати’; східнослов'янських – *нести бредовину з маком* ‘обманювати, брехати’. Зауважимо, що із залученням ширшої емпіричної бази української діалектології ареальний опис може бути уточнений і доповнений.

Аналіз фразеологізмів та їхніх компонентів у мовному просторі за діалектними текстами виявив як не фіксовані раніше стійкі сполучення слів (напр., у подільських говірках – *'в'ітром 'чути* ‘не смачне’, *на йа'зиц'і ми'н'і с'а ма'чайе* ‘важко пригадати’; у середньополіських – *на 'голову на'б'ігло* ‘згадати’), так і відсутність у говірках сподіваних структурних елементів (напр., у подільських говірках *не мати тями* ‘не пам'ятати’; у волинських –

дійти до памн'ати 'пригадати', 'порозумнішати'). Тексти зв'язного мовлення, окрім цінності для пізнання структури говірок на різних мовних рівнях, окреслення меж ареалів, є надійним матеріалом для досліджень мовленнєвої компетенції та вправності носія говірки – знань лексики, фразеології, фонетики, граматичних категорій, синтаксису та ін. На підставі наративів спостережено шляхи і причини переходу емоційно-експресивних виявів ФО в окремий вербальний знак засобами фразеології, завдяки яким відчуття набувають словесної образності.

Однією з визначальних рис говіркових ФО є їхня здатність передавати широкий спектр людських емоцій і відчуттів. Носій говірки намагається чіткіше й повніше передати співрозмовникові зміст свого повідомлення, найтонші емоції та стани, дошукуючи слова, влучні ФО, що є важливим показником мовної компетенції, а дослідникові говірок додає знань про говірку як ідіом.

Народження фразеологізму та його побутування відбувається в тексті і пов'язане з текстом. Реалізуючись у нових мовленнєвих ситуаціях, фразеологізми метафорично номінують часову реальність у різних планах: природному, фізіологічному, історичному, релігійному. Важливими є дослідження «текстової розмовності», зокрема виявлення слів, словосполук, якими заступають фразеологізм і навпаки. У момент комунікації, коли до якоїсь інформації, повідомлення долучається співрозмовник, лексеми та фраземи опозиційного поля *давно – тепер* стають максимально навантаженими, центральними. Експресивність респондента пов'язана з різними видами оцінок та емоцій, що вимагає відповідної лексики, а також фразеологізмів, які здатні виражати інтенсивність ознаки.

Фразеологізми як мовні одиниці «утримують» у своїх значеннях світогляд носіїв мови / говірок, який має загальнолюдську символіку та власне національні категорії культури, здатні набувати нових семантичних відтінків. Важливо, що ФО з досліджуваними словами-компонентами, завдяки спостережливості українців, образно-узагальнювальному мисленню, етнопам'яті про давні дохристиянські звичаї та обряди репрезентують стереотипи та оцінки зовнішнього вигляду людини, її поведінки та мовлення, морально-етичні якості, соціальні відносини, а також характеристики природних явищ, довкілля.

Традиційним є образно-метафоричне відображення у фраземі зв'язку людини з навколишнім (ближнім) світом та осмислення себе в цьому світі, а звідси й розуміння законів побудови всесвіту загалом. З'ясовано, що фразеологізми можуть активно функціонувати в особливих, культурно маркованих обрядово-звичаєвих текстах. Водночас у структурі ФО частими є номінації тих реалій, які щодень супроводжують носіїв говірок, є звичними в їхньому повсякденні (як назви оселі та окремих її елементів – *хата, двері, піч, стіна, поріг, кут*; господарських приміщень і елементів огорожі – *ворота, тин, пліт, хлів*; предметів побуту та господарювання – *цвях, сито, голка* тощо; кухонного начиння; номінаціями тваринного – *півень, каня, індик*

і рослинного світу – *мак, верба, гарбуз, груша*. Назви цих понять стали основними ключовими словами національної культури, важливими і визначальними для української нації, за допомогою яких здійснюється кодування культурної інформації на рівні фразеологічної системи.

Рівень близькості співжиття людини і домашніх тварин, їхні ознаки й поведінка, територіальні особливості господарювання (особливо територія поширення тварин) впливають на частотність уживання назв у складі фразем різних говорів та варіації їхнього конотативного значення. У говірковому мовленні, антропологічному за визначенням, мовець є виразником етнічної свідомості, колективних знань, а індивідуальність може реалізуватися засобами діалектної фразеології зі спектром відчуттів, експресії, емоцій, особистого досвіду, ставлення до чого-небудь або кого-небудь.

Фразеологізми відіграють важливу роль у творенні й збереженні в часі мовної картини світу носія говірки, маркують шкалу оцінності (переважно негативної). Народні спостереження, що реалізовані у віруваннях, повір'ях і звичаях, вербалізувалися в образній основі багатьох фразеологізмів. З'ясовано, що в таких ФО українських говірок актуалізовано різні характеристики людини (*розум, мовлення, зовнішність, поведінка, вчинки*), абстрактні поняття (*мало, багато, нічого, смачно*), стани природи (*тихо, безвітряно, ясно*), уявлення про час та ін. Підтверджено збіг структури та семантики одиниць у різних говорах, але збереження фонетичних, лексичних регіоналізмів.

На різних територіях оприявлені переваги у використанні символічних компонентів у складі фразем, виділенні різних ознак чи рис об'єкта у складі фразеологізмів. Семантичні акценти пояснюють соціальними чинниками, навколишньою природою, територіальними особливостями ведення господарства, сільськогосподарськими традиціями, психологією сприйняття дійсності, правилами моралі, що зафіксовано у фразеологічній картині світу.

У безпосередньому спілкуванні з респондентом саме в момент повідомлення фразеологізм нерідко стає центральним у переданні знань на основі спостережливості, а також експресії.

Наступні дослідження народної фразеології мають бути скеровані на виявлення лексем, які побутують лише у фраземах, фонетичних і граматичних явищ у сталих виразах, що нерідко вже знівельовані в говірковому мовленні. Це дасть змогу розв'язати низку загальнотеоретичних проблем української діалектології, зокрема ареалогії, мовних елементів, явищ і процесів.

Перспектива дослідження полягає і в продовженні просторово-значеннєвого аналізу фразеологізмів та їхніх компонентів із залученням нових свідчень діалектології, матеріалів фольклорних і етнографічних текстів, ширшого спектра праць з ареалогії, етнолінгвістики, когнітології. Актуальним є укладання регіональних фразеологічних словників на основі текстів діалектного мовлення, де найповніше розкривається природа фразеологізмів, їх варіювання, здатність передавати найтонші почуття та

емоційні стани мовців, свідчення про мовну вправність носіїв говірок. Отримані результати стануть важливим складником лінгвогеографії, лексикографії, спонукатимуть до створення синтетичного загального фразеологічного словника українського діалектного мовлення.

Основні положення дисертації викладено в таких публікаціях:

Монографія

1. Коваленко Н. Д. Фразеологія в українському діалектному мовленні. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня “Рута”», 2021. 404 с.

Розділи в колективних монографіях

2. Коваленко Н. Д. Фраземи із компонентом *вода* в говорах української мови. *«Вода» в славянській фразеології і пареміології*: колективна монографія. Будапешт: Венгерський національний комітет МКС Інститута славянської і балтійської філології Університета ім. Лоранда Етвеша, 2013. С. 302–308.
3. Коваленко Н. Д. Концепт *пори́г* у фразеології українських говірок. *Концепти і контрасти*: колективна монографія. Одеса: Издательський дом «Гельветика», 2017. С. 271–277. (Серія «Одеські студії по лінгвістическій і соціальному наукам»).

Статті у фахових наукових виданнях України

4. Коваленко Н. Д. Фраземи західноподільських говірок на позначення соціального стану людини. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського*: зб. наук. праць. Серія: ФІЛОЛОГІЯ. Вінниця: Вид-во Вінницького держ. пед. ун-ту, 2003. Вип. 6. С. 58–62.
5. Коваленко Н. Д. Лексикографічний опис фразем західноподільських говірок. *Діалектологічні студії. 4: Школи, постаті, проблеми* / відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2004. С. 379–391.
6. Коваленко Н. Д. Фраземіка як об'єкт діалектологічних досліджень. *Волинь – Житомирщина*. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. 2005. № 14. Житомир, 2005. С. 113–120.
7. Коваленко Н. Д. Фразеосемантичне поле «риси характеру людини» в українському діалектному мовленні. *Вісник Прикарпатського ун-ту ім. В. Стефаника. Ювілейний випуск на пошану 100-річчя від дня народження проф. Івана Ковалика*. Філологія. Вип. XI–XVIII. Івано-Франківськ, 2007. С. 605–608.
8. Коваленко Н. Д. Фраземіка родильних обрядів у говірках волинсько-подільського суміжжя. *Науковий часопис національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови: зб. наук. праць. Київ: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2008. Вип. 3. Кн. 2. С. 183–191.

9. Коваленко Н. Д. Фраземи родильних обрядів у лексикографічному описі (на матеріалі говірок Західного Поділля). *Наукові записки. Серія: Філологічні науки (мовознавство)*. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2009. Вип. 81 (3). С. 104–107.
10. Коваленко Н. Д. Діалектизми у складі фразеологічних одиниць (на матеріалі подільських і лемківських говірок). *Studia metodologica. Лемківський діалект у загальноукраїнському контексті* Тернопіль: Редакційно-видавничий відділ ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. Вип. 27. С. 57–61.
11. Коваленко Н. Д. Зіставно-типологічний метод у дослідженні фраземіки говірок. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія № 8. Філологічні науки (мовознавство і літературознавство): зб. наук. праць*. Київ: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2009. Вип. 2. С. 174–181.
12. Коваленко Н. Д. Деякі риси сучасних південносхідноволинських говірок. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки*. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2009. Вип. 18. С. 144–146.
13. Коваленко Н. Д. Номінації обряду поховання в західноподільських і суміжних говірках. *Вісник Прикарпатського національного університету. Філологія (Мовознавство)*. Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2009. Вип. XXI–XXII. С. 52–54.
14. Коваленко Н. Д. Особливості фразем із компонентом 'дати' (на матеріалі семантичного поля «Стосунки між людьми»). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки*. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2009. Вип. 20. С. 270–272.
15. Коваленко Н. Д. Зіставний метод у дослідженні української діалектної фраземіки (на матеріалі подільських і гуцульських говірок). *Вісник Прикарпатського національного університету. Філологія (Мовознавство)*. Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2010. Вип. XXI–XXII. С. 18–21.
16. Коваленко Н. Д. Засади побудови словника народних порівнянь. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки*. Кам'янець-Подільський: ПП Потапов, 2010. Вип. 23. С. 67–71.
17. Коваленко Н. Д. Матеріали до словника народних порівнянь у західноподільських говірках. *Волинь–Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем*. 2010. № 22 (II). Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2010. С. 107–114.
18. Коваленко Н. Д. Популяризація діалектологічних досліджень на сторінках журналу «Рідна мова» Івана Огієнка. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Серія історична та філологічна*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2011. Вип. VIII. С. 40–44.

19. Коваленко Н. Д. Лексика подільських говірок у «Словарі української мови» Б. Грінченка. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови*: зб. наук. праць. Київ: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2011. Вип. 7. С. 325–330.
20. Коваленко Н. Д., Коваленко Б. О. Службові слова та вигуки в західноподільських говірках. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки*. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. Вип. 28. С. 176–178.
21. Коваленко Н. Д. Енантіофраземи-іроніми в діалектному мовленні. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки*. Кам'янець-Подільський: «Аксіома», 2012. Вип. 29. Ч. 1. С. 33–35.
22. Коваленко Н. Д. Семантико-структурні параметри фразем із компонентом «голова» (на матеріалі українських говірок). *Вісник Прикарпатського національного університету. Філологія (Мовознавство)*. Івано-Франківськ: Вид-во Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2012. Вип. XXXII–XXXIII. С. 81–84.
23. Коваленко Н. Д. Фраземи як матеріал для досліджень фонетичних рис говірок. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки*. Кам'янець-Подільський: «Аксіома», 2012. Вип. 31. С. 85–88.
24. Коваленко Н. Д. Діалектна фраземіка у «Словарі української мови» Б. Грінченка. *Лексикографічний бюлетень*. Київ: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2013. Вип. 22. С. 14–19.
25. Коваленко Н. Д. Фразеологізми в діалектних текстах про весільні обряди. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. Луцьк, 2014. №6 (283). С. 89–92.
26. Коваленко Н. Д. Просторовий зв'язок фразем та їх компонентів. *Лінгвістика*: зб. наук. праць. Старобільськ: ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2016. №2 (35). С. 115–124.
27. Коваленко Н. Д. Соматизми в діалектному просторі та в складі фразеологізмів. *Проблеми гуманітарних наук*: зб. наук. праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Філологія». Дрогобич, 2016. Вип. 38. С. 298–303.
28. Коваленко Н. Д. Компоненти *тин/пліт* у складі фразем діалектного мовлення. *Лінгвостилістичні студії*: науковий журнал. Луцьк: Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, 2017. Вип. 6. С. 95–102.

Статті в закордонних наукових виданнях

29. Коваленко Н. Д. Ареалогічний аспект у дослідженні фразем. *Традыцыі матэрыяльнай і духоўнай культуры Ўсходняга Палесся: праблемы вывучэння і захавання ў постчарнобыльскі час*: матэрыялы IV Міжнароднай навуковай канферэнцыі (Гомель, 31 мая 2013 г.). Гомель: ГДУ ім. Ф. Скарыны, 2013. С. 75–78.

30. Коваленко Н. Д. Компонент *хата* в складі паремій українського діалектного мовлення. *Вестник Новгородского государственного университета*. Великий Новгород, 2014. № 77. С. 115–117.
31. Коваленко Н. Д. Специфіка номінації смакових відчуттів у говірковому мовленні. *Актуальні проблеми мовознавства та літературознавства*: зб. наук. праць (періодичне видання). Серія: Лінгвістика і літературознавство. Тирасполь, 2014. Вип. 1. С. 148–154.
32. Коваленко Н. Д. Фітоніми у творенні фразеологічного значення ‘нерозумний’. *Studia ucrainika Varsoviensia*. №3. Warszawa: Uniwersytet Warszawski, 2015. С. 57–62.
33. Коваленко Н. Д. Сполучники компаративних фразем у говорах південно-західного наріччя української мови. *Славистиката и българистиката днес: въпроси, идеи, посоки*: сб. с доклади от международната конференция по повод 20-годишнината от създаването на специалност *славянска филология* (16–18 октомври 2014 г., Благоевград). Благоевград, 2015. С. 244–247.
34. Коваленко Н. Д. Актуалізація фразеологічних одиниць у діалектному тексті. *Studia ucrainika posnaniensia. Zeszyt III* / Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Poznan, 2015. С. 127–133.
35. Коваленко Н. Д. Особливості вживання фразем у народних обрядах зимового циклу. *Чарнобылем не зарасце: традиції матеріальної і духовної культури Усходняга Палесся*: зб. наукових артыкулаў: у 2 ч. Гомель: ГДУ імя Ф. Скарыны, 2016. Ч. 1. Гомель, 2016. С. 103–108.
36. Коваленко Н. Д. Коди культури у фраземах територіального мовлення. *VZDELÁVANIE A SPOLOČNOSŤ II: medzinárodný nekonferenčný zborník* / Renáta Bernátová (ed.), Tetyana Nestorenko (ed.). Presovská univerzita v Presove, 2017. С. 445–451. Електронне видання. URL: <http://www.pulib.sk/web/kniznica/elpub/dokument/Bernatova9>
37. Коваленко Н. Д. Текст як джерело вивчення процесів фразеотворення. *Contemporary issues in philological sciences: experience of scholars and educationalists of Poland and Ukraine* : International research and practice conferent (Lublin, Republic of Poland, april 28–29, 2017). Lublin, 2017. С. 160–163.
38. Коваленко Н. Д., Царюк І. М. Фразеологізми з назвами великодніх свят в українському діалектному мовленні. *Studia ucrainika posnaniensia. Zeszyt 7 (2)* / Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Poznan, 2019. С. 35–42.
39. Коваленко Н. Д., Коваленко Б. О. Символіка лексеми *мак* у фразеологічній картині світу. *Słowiańska frazeologia gwarowa II* / pod redakcją Macieja Raka i i Valerija M. Mokienki. Kraków: Księgarnia Akademicka, 2020. Biblioteka «LingVariów». Т. 28. С. 275–284.

**Статті у фахових виданнях України,
зарєєстрованих у міжнародних наукометричних базах**

40. Коваленко Н. Д. Сучасні методики запису та опрацювання фраземіки говірок. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного*

- університету імені Івана Огієнка. *Філологічні науки*. Кам'янець-Подільський, 2013. Вип. 32. Ч. 1. С. 50–52.
41. Коваленко Н. Д. До проблеми кореляції фразем та їх компонентів у просторі. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки*. Кам'янець-Подільський, 2013. Вип. 34. С. 141–145.
 42. Коваленко Н. Д. Фраземи з компонентом *ніч* у говорах південно-західного наріччя. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки*. Кам'янець-Подільський: «Аксиома», 2015. Вип. 38. С. 169–173.
 43. Коваленко Н. Д. Орнітонім *каня* в діалектному мовленні. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки*. Кам'янець-Подільський: «Аксиома», 2015. Вип. 40. С. 114–118.
 44. Коваленко Н. Д. Дієслово *збирати* в південно-західних говорах. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: наук. зб. Серія філологічна*. Кам'янець-Подільський, 2015. Вип. XII. С. 144–150.
 45. Коваленко Н. Д. Фраземіка південно-західного наріччя: лексикографічний досвід. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: наук. зб. Серія історична та філологічна*. Кам'янець-Подільський, 2015. Вип. XI. С. 221–224.
 46. Коваленко Н. Д. Народна фраземіка в лексикографічному опрацюванні Івана Огієнка. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Серія філологічна*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2016. Вип. XIII. С. 101–105.
 47. Коваленко Н. Д. Часова реальність буття у фразеології говірок. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки*. Кам'янець-Подільський: «Аксиома», 2016. Вип. 42. С. 104–108.
 48. Коваленко Н. Д. Символізм компонента *бублик* у фразеологізмах українських говірок. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки*. Кам'янець-Подільський: «Аксиома», 2017. Вип. 43. С. 104–107.
 49. Коваленко Н. Д., Коваленко Б. О. Пасивна лексика в сучасних діалектних словниках і текстах. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Серія філологічна*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2018. Вип. XV. С. 62–67.
 50. Коваленко Н. Д. Фразеологізми з компонентами *сито* і *решето* в діалектному мовленні. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки*. Кам'янець-Подільський: «Аксиома», 2018. Вип. 46. С. 114–118.
 51. Коваленко Н. Д. Про моду в українських говірках. *Науковий вісник Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія: «Філологічні науки» (мовознавство): зб. наук. праць*. Дрогобич, 2018. № 9. С. 89–92.

52. Коваленко Н. Д. Сучасні фразеологічні словники говорів південно-західного наріччя. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки*. Кам'янець-Подільський: «Аксиома», 2018. Вип. 47. С. 101–104.
53. Коваленко Н. Д. Символіка лексеми *голка* у фразеологічній картині світу. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки*. Кам'янець-Подільський: «Аксиома», 2019. Вип. 48. С. 165–169.
54. Коваленко Н. Д. Фраземи на позначення понять *голодний*, *голодувати* в діалектному мовленні. *Філологічний часопис*. Умань: ВПЦ «Візаві», 2019. Вип. 2(14). С. 40–45.
55. Коваленко Н. Д. Регіональні атласи як джерело досліджень фраземіки говорів. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки*. Кам'янець-Подільський: «Аксиома», 2019. Вип. 50. С. 64–67.
56. Коваленко Н. Д., Коваленко Б. О. Словник Івана Огієнка як джерело діалектологічних досліджень. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Серія філологічна*. Кам'янець-Подільський, 2019. Вип. XVI. С. 31–35.
57. Коваленко Н. Д. Функціональні можливості фразеологізмів у діалектних текстах. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки*. Кам'янець-Подільський: «Аксиома», 2020. Вип. 52. С. 35–39.
58. Коваленко Н. Д. Фразеотвірний потенціал номенів *півень*, *когут*. *Закарпатські філологічні студії*. Ужгород: Видавничий дім «Гельветика», 2020. Вип. 14. Т. 2. С. 50–54.
59. Коваленко Н. Д. Номінації процесів пригадування засобами говіркової фразеології. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія*. Ужгород, 2020. Вип. 2(44). С. 168–174.

Статті в інших наукових виданнях

60. Коваленко Н. Д. До характеристики структурних компонентів фразем у говірках української мови. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: зб. за підсумковою звітною науковою конференцією викладачів і аспірантів: вип. 2, у 2 т.* Кам'янець-Подільський, 2003. Т. 1. С. 138–139.
61. Коваленко Н. Д. З історії досліджень фраземіки подільських говірок. *Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: історія і сучасність: зб. наук. праць за підсумками міжнародної науково-практичної конференції*. Кам'янець-Подільський, 2004. С. 181–183.
62. Коваленко Н. Д. Ад'єктивні фраземи у західноподільському діалектному мовленні. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Філологічні науки: вип. 11, у 2 т.* Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2005. Т. 1. С. 227–231.
63. Коваленко Н. Д. Діалектологічні студії І. Огієнка і сучасні проблеми фразеографії. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Серія історична та*

- філологічна. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний університет, 2006. Вип. III. С. 152–158.
64. Коваленко Н. Д. Засади побудови словника обрядової фраземіки західноподільських говірок. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету*: зб. за підсумками звітної наукової конференції викладачів і аспірантів: вип. 5, у 2 т. Кам'янець-Подільський, 2006. Т. 2. С. 3–4.
 65. Коваленко Н. Д. Реалізація семантичних рядів 'дуже товстий' і 'дуже худий' у західноподільських говірках. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта*. Серія історична та філологічна. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний університет, 2007. Вип. IV. С. 241–247.
 66. Коваленко Н. Д. Відображення інтимних почуттів людини засобами фразеології (на матеріалі західноподільських говірок). *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету*: зб. за підсумками звітної наукової конференції викладачів і аспірантів: вип. 6, у 2 т. Кам'янець-Подільський, 2007. Т. 2. С. 3–4.
 67. Коваленко Н. Д. Фразеосемантичне поле «Трудова діяльність людини» в українському діалектному мовленні. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Філологічні науки*. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. Вип. 16. Т. 1. С. 111–117.
 68. Коваленко Н. Д. Фраземи на позначення вікового порубіжжя у західноподільських говірках. *Діалектна мова: сучасний стан і динаміка в часі. До 100-річчя професора Ф.Т. Жилка*: тези доповідей Міжнародної наукової конференції (5–7 березня 2008 р., Київ). Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2008. С. 97–99.
 69. Коваленко Н. Д. До питання про методи досліджень фраземіки говірок. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*: зб. за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів: вип. 7, у 5 т. Кам'янець-Подільський, 2008. Т. 2. С. 26–27.
 70. Коваленко Н. Д. Фразеологія як об'єкт ареалогічних досліджень. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки*. Кам'янець-Подільський, 2009. Вип. 1. С. 22–31.
 71. Коваленко Н. Д. Моделювання фразеологізмів із соматизмом «язик» (на матеріалі українських говірок). *Мовознавчі студії*. Вип. 2: Фразеологізм і слово у тексті і словнику (За матеріалами Всеукраїнської наукової конференції на пошану 75-річчя від дня народження професора Мар'яна Демського). Дрогобич: Посвіт, 2010. С. 187–191.
 72. Коваленко Н. Д. До проблеми вивчення переселенських говірок зони затоплення Дністровської ГЕС. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*: зб. за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів: вип. 7, у 5 т. Кам'янець-Подільський, 2010. Т. 2. С. 20–22.

73. Коваленко Н. Д. Моделі фразем із соматизмом 'зуб' (на матеріалі українських говірок). *Слов'яни: історія, мова та культура у новій Європі (контактування та своєрідність)*: матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф., 15–16 квіт. 2011 р. Дніпродзержинськ, 2011. С. 73–75.
74. Коваленко Н. Д. Назви кухонного начиння в складі фразем українських говірок. *Українська лексикографія в загальнослов'янському контексті: теорія, практика, типологія*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2011. С. 202–208.
75. Коваленко Н. Д. Відбиття фонетичних діалектних рис у фраземах. *Актуальні проблеми синтаксису: сучасний стан і перспективи дослідження*: Програма, матеріали та тези доповідей Всеукр. наук. конф., присвяченої 100-річчю від дня народження професора І.І. Слинька. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2012. С. 196–197.
76. Коваленко Н. Д. Вияв багатоплановості фразеологічної одиниці в діалектному тексті. *Діалекти в синхронії та діахронії: загальнослов'янський контекст*. Київ, 2014. С. 244–248.
77. Коваленко Н. Д. Фразеологізми в сучасних діалектних текстах. *Актуальні проблеми синтаксису: сучасний стан і перспективи дослідження*: матеріали Міжнар. наук. читань, присвячених пам'яті доктора філологічних наук, професора, завідувача кафедри сучасної української мови ЧНУ Ніни Василівни Гуйванюк (14 листопада 2014 р., м. Чернівці). Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2014. С. 196–197.
78. Коваленко Н. Д. Фразеологізми з компонентом *гарбуз* в українських говорах. *Образне слово Луганищини*: матеріали XIV Всеукраїнська наук.-практ. конф. імені Віктора Ужченка (15 травня 2015 р., м. Старобільськ). Старобільськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2015. Вип. 14. С. 118–121.
79. Коваленко Н. Д. Фразеологічне гніздо з компонентом *грушка* в українських говірках. *Науковий часопис Східноpodільського лінгвокраєзнавчого центру*: зб. наук. праць студентів, магістрантів, викладачів. Умань: ВПЦ «Візаві», 2015. Вип. 4. С. 26–30.
80. Коваленко Н. Д. Формування діалектної текстотеки: проблема інформаційної достатності. *Діалекти в синхронії та діахронії: текст як джерело лінгвістичних студій*. Київ, 2015. С. 190–199.
81. Коваленко Н. Д. Фраземи як матеріал для досліджень морфологічних рис говірок. *Комунікативний дискурс: наукова рецепція і стратегії дослідження*: зб. матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції «Комунікативний дискурс: наукова рецепція і стратегії дослідження», присвяченої 160-річчю від дня народження Івана Франка (м. Київ, 07–08 квітня 2016 р.). Київ: Міленіум, 2016. С. 78–79.
82. Коваленко Н. Д. Аспекти сучасних досліджень фраземіки говорів. *Слобожанська бесіда*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Старобільськ, 9 листопада 2016 р.). Старобільськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2016. Вип. 9. С. 73–76.

83. Коваленко Н. Д. Реалізація граматичної категорії числа в подільських говірках. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*: зб. за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів: вип. 15, у 3 т. Кам'янець-Подільський, 2016. Т. 3. С. 76–77.
84. Коваленко Н. Д. Компонент *ворота* у складі фразем українського діалектного мовлення. *Волинь – Житомищина*: Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. Житомир, 2017. Вип. 28. С. 62–67.
85. Коваленко Н. Д. Символізм компонента *цвях* у фразеологізмах українських говірок. *Філологічний часопис*: зб. наук. праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. Умань: ВПЦ «Візаві», 2017. Вип. 2(10). С. 141–148.
86. Коваленко Н. Д. Просторове поширення фразем та їх компонентів. *Соціально-гуманітарні науки та сучасні виклики*: матеріали II Всеукраїнської наукової конференції «Соціально-гуманітарні науки та сучасні виклики» (26–27 травня 2017 р., м. Дніпро). Дніпро, 2017. Ч. II. С. 171–172.
87. Коваленко Н. Д. Сучасні фразеологічні словники українських говірок. *Актуальні проблеми філології і професійної підготовки фахівців у полікультурному просторі*: матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції (15–16 травня 2017 р., м. Одеса). Одеса, 2017. С. 46–48.
88. Коваленко Н. Д. Поширення метатезованих форм у сучасних говірках південно-західного наріччя. *III Таврійські філологічні читання*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (19–20 травня 2017 р., м. Херсон). Херсон, 2017. С. 33–35.
89. Коваленко Н. Д. Фразеологічне гніздо з компонентом *стіна* в українських говірках. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*: зб. за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів: вип. 16, у 3 т. Кам'янець-Подільський, 2017. Т. 3. С. 72–73.
90. Коваленко Н. Д. Фразеологічна реалізація позитивних переживань людини. *Мова і засоби масової комунікації на сучасному історичному етапі*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 8–9 вересня 2017 р.). Львів: ГО «Наукова філологічна організація «ЛОГОС», 2017. С. 68–71.
91. Коваленко Н. Д. Регіональні особливості фразеології Чорнобильської зони. *Діалекти в синхронії та діахронії. Трансформація діалектного континууму і проблеми лінгвоекології*. Київ: КММ, 2017. С. 188–199.
92. Коваленко Н. Д. Лексикографічно-текстографічна репрезентація понять 'давно', 'дуже давно' в українських говірках. *Філологічний часопис*. Умань, 2018. Вип. 1(11). С. 64–70.
93. Коваленко Н. Д. Назви різдвяних свят у складі фразеологізмів. *Нове та традиційне у дослідженнях сучасних представників філологічних наук*:

матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 23–24 лютого 2018 р.). Одеса: Південноукраїнська організація «Центр філологічних досліджень», 2018. С. 12–14.

94. Коваленко Н. Д. Відображення родинної обрядовості у фраземіці сучасних говірок. *Соціокультурні та комунікативні аспекти функціонування мовних одиниць*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції з нагоди ювілею доктора філологічних наук, професора Катерини Григорівни Городенської (29–30 листопада 2018 р., м. Київ). Київ: Міленіум, 2018. С. 122–124.
95. Коваленко Н. Д. Категорія комунікабельності у текстах українських говірок Румунії. *Економічні, політичні та культурологічні аспекти європейської інтеграції України в умовах нових глобалізаційних викликів*: матеріали доповідей Міжнародної науково-практичної конференції (16–17 квітня 2018 р., м. Ужгород). Ужгород: Видавничий дім «Гельветика», 2018. С. 407–408.
96. Коваленко Н. Д. Назви зимових обрядів у кодах фразеології. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: зб. за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів*: вип. 17, у 3 т. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2018. Т. 3. С. 69–70.
97. Коваленко Н. Д. Орнітонім *лелека* в сучасному українському діалектному мовленні. *Філологічний часопис*. Умань: ВПЦ «Візаві», 2018. Вип. 2(12). С. 43–49.
98. Коваленко Н. Д. Орнітонім *індик* як компонент фразем діалектного мовлення. *Філологічний часопис*. Умань: ВПЦ «Візаві», 2019. Вип. 1(13). С. 52–58.
99. Коваленко Н. Д. Назви господарських будівель у складі народних фразем. *Мова та мовлення: лінгвокультурологічний, комунікативний та дидактичний аспекти*: зб. матеріалів I Міжнародної науково-практичної конференції (м. Кам'янець-Подільський, 20–21 листопада 2019 р.). Кам'янець-Подільський, 2019. С. 51–54.
100. Коваленко Н. Д. Народні уявлення про душу в кодах фразеології (на матеріалі подільських і суміжних говірок). *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Серія філологічна*. Кам'янець-Подільський, 2020. Вип. XVII. С. 53–60.
101. Коваленко Н. Д. Реалізація оцінки переміщення людини в просторі засобами фразеології. *Актуальні питання розвитку філологічних наук у XXI столітті*: Міжнародна науково-практична конференція (м. Одеса, 26–27 березня 2021 р.). Одеса: Південноукраїнська організація «Центр філологічних досліджень», 2021. С. 6–9.

Словники

102. Коваленко Н. Д. Слова з язика, як бджоли з вулика. Матеріали до словника народних порівнянь подільських і волинських говірок

Хмельниччини. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., 2011. 144 с.

103. Коваленко Н. Д. Фразеологічний словник подільських і суміжних говірок. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня “Рута”», 2019. 412 с.

Збірки діалектних текстів

104. Коваленко Н. Д., Коваленко Б. О. Волинські говірки Хмельниччини. Збірник діалектних текстів. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня “Рута”», 2019. 344 с.
105. Коваленко Н. Д. Західноподільські та суміжні говірки. Тексти: у 2 т. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня “Рута”», 2020. Т. 1. 536 с. Т. 2. 512 с.

АНОТАЦІЯ

Коваленко Н. Д. Фразеологія в діалектному мовленні: ареальне варіювання і функціонування. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук зі спеціальності 10.02.01 – українська мова. Інститут української мови НАН України. Київ, 2021.

У дисертації досліджено фразеологію українського діалектного континууму з увагою до складу та просторового варіювання фразеологізмів, специфіки їхнього поширення та функціонування в живому говірковому мовленні, текстової поведінки; обґрунтовано й апробовано прийоми текстозорієнтованого опрацювання народної фразеології; з'ясовано роль фразеології у формуванні й відтворенні мовної картини світу українців.

Виявлено різні значення однакових компонентів, семантичні відмінності в межах груп говірок, наявність ареальних кореляцій, коли територія побутування фраземи та її компонента збігається.

Доведено, що в текстах діалектного мовлення можна спостерігати активізацію всіх потенційних можливостей фразеологізмів, що доводить їхню багатоплановість, а також продукування нових семантичних відтінків із метою привернення уваги слухача.

Запропоновано методичку автокоментування для записів та аналізу фразеологізмів говірок, що уможливить швидше та повніше наповнення емпіричної бази української мови.

Описано специфіку функціонування у складі фразеологізмів номінацій із різних тематичних груп (побутові предмети, господарські знаряддя, назви приміщень та їх елементів, флори та фауни та ін.), частоту їх уживання, діалектні варіанти, передбачувану й непередбачувану сполучуваність; простежено просторове поширення фразем і їх компонентів.

Ключові слова: фразема, ареальне варіювання, функціонування, автокоментар, говір, говірка, діалектний текст, компонент фраземи.

SUMMARY

Kovalenko N.D. Phraseology in dialectal language: areal variation and functioning. – Manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Philology in the specialty 10.02.01 – the Ukrainian Language. Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine. Kyiv, 2021.

In the dissertation the peculiarities of areal distribution and variation of phraseological units of Ukrainian dialect language by their spatial-semantic analysis taking into account functional features and changes of component composition, contextual possibilities of phrasemes have been researched.

In order to achieve detail in the studying of the phrasemics of dialects, individual linguistic phenomena, textual recordings of material and records for various questionnaires have been applied.

It has been proved that in the texts of dialectal language the activation of all potential possibilities of a phraseological unit, which proves its versatility, as well as the production of new semantic nuances in order to attract the listener's attention can be observed.

Different meanings of the same components, semantic differences within speech groups of dialects, the presence of areal correlations, when the territory of the phraseme and its component coincide, have been revealed.

The role of phrases as signs of language in coherent texts of oral speech has been clarified, which is complicated by the contradictory nature of these units, the interaction of many factors in the process of their creation, as well as the peculiarities of motivations. In dialect phraseology we observe different meanings of the same components, semantic differences within groups of dialects, the presence of areal correlations, when the territory of the phrase and its component coincide. It has been proved that lexical units that have become obsolete and are unknown to dialect speakers can be recorded in phraseology. Preliminary analysis confirms the idea of the presence of spatial correlations, with the involvement of a larger empirical basis of Ukrainian dialectology, the areal description can be clarified and supplemented.

In the research work a new method of recording phrasemes as self-commenting, when informants are asked to explain the meaning of the suggested words – components of phraseological units have been substantiated and tested. Such information is extremely indicative, because the data relate not only to the formal structure, meaning, degree of brightness of the connotative component, but also give a temporal characteristic.

The suggested method of auto-commenting for recording and analysis of dialect phrases will allow faster and more complete filling of the empirical base of the Ukrainian language; the method of describing the component composition of phrasemics from different areas can be used to study the territory of distribution of different nominations and their variants in the composition of phrases to determine

changes in dialects, define their main and peripheral features, dynamics of nominations, the presence of areal correlations.

Thus, phraseological systems of dialect language, where several dialect systems are found, reflect primarily all-Ukrainian phrase-forming processes, but there are also peculiar features. While research it has been defined that phraseological systems of dialects are characterized by a great variety of units, variation, relative mobility of form and richness of semantics. The analysis has confirmed the affiliation of dialect phrases to the unified Ukrainian dialect space and showed contacts with foreign languages and adaptation of such borrowings in modern speech.

Key words: phraseme, areal variation, functioning, auto-commenting, dialect, dialect text, phraseme component.

Підписано до друку 18.08.2021. Формат 60x90/16.
Папір офісний. Друк різнографічний. Гарнітура Times New Roman.
Обл.-вид. арк. 1,9. Наклад 100 прим. Зам. № 942.

Надруковано в Кам'янець-Подільському
національному університеті імені Івана Огієнка,
вул. Огієнка, 61. Кам'янець-Подільський, 32300.

Свідоцтво про внесення до державного реєстру
суб'єктів видавничої справи серії ДК № 3382 від 05.02.2009 р.